

Foto Bernd Ulrich

Bedřich Loewenstein (20. 6. 1929 Praha – 11. 5. 2017 Berlín)

Středoevropský historik Bedřich Loewenstein

Tomáš Hermann

„Našemu vnitřnímu hledání někdy dodávají definitivní směr vnější okolnosti.“¹ – „Věda je velký, abstraktní provoz, obrácený Saturn, jehož děti neustále požívají své rodiče, a současně žije i z individuálních pohnutek a lidských vlastností, ze ctižádosti, ale i poctivosti a konec konců samoúčelného ‘hledání pravdy’.“² – „Inu, každý musíme hledět korigovat daný nám duchovní charakter, ne však jej zfalšovat, a tak dožít do konce, jací jednou jsme.“³ Uvedené citace ve zkratce ilustrují neopominutelnou skutečnost, že jakkoli se život Bedřicha Loewensteina vyznačoval silnou diskontinuitou, souvisící s dějinnými událostmi dvacátého století, je pro jeho myšlení a dílo příznačná výrazná kontinuita problematiky, ve které podrobuje mnohostranné historické reflexi mimo jiné i svou osobní zkušenost a znalost prostředí, z něhož vyšel. Jak jeho bohatá vědecká esejistika, tak všechna jeho rozsáhlejší díla skrývají v sobě tyto osobně zakoušené motivace. Ačkoli nám bohužel nezanechal ucelené paměti či autobiografii, které by byly tak cenné (a žádali je po něm mnozí

-
- 1 LOEWENSTEIN, Bedřich: Historie má pomáhat žít: Golo Mann (1909–1994). In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 6 (1994), s. 800–807, zde s. 800.
 - 2 TÝŽ: Retrospektiva: Několik úvah k vlastním osmdesátinám. In: TÝŽ: *Občanská společnost a její krize: Eseje historické a filosofické*. Brno, Centrum pro studium dějin a kultury 2015, s. 423–443, zde s. 443. Tento Loewensteinův autobiografický text byl poprvé otištěn v revue *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 6, č. 2 (2009), s. 257–272.
 - 3 Golo Mann v dopise Bedřichu Loewensteinovi 21.5.1966. Dopis je citován v příloze k článku Bedřicha Loewensteina „Historie má pomáhat žít“, kterou tvoří komentovaný výběr z korespondence mezi Loewensteinem a Golo Mannem z let 1966–1980 (*Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 6 (1994), s. 808–816, zde s. 808).

z mladších kolegů), částečně je nahrazují četné vysvětlující předmluvy, doslovy, některé takto samostatně zaměřené eseje nebo rozhovory. Neokázale, ale s o to větší silou ukazují, že obvykle čtenářsky náročné a mnohvrstevnaté práce Bedřicha Loewensteina, tohoto „tichého, mírného a neustále zamyšleného člověka“,⁴ vždy ukrývají dramatické napětí. Jeho dílo tak ztělesňuje nietzscheovskou věčnou otázku po užítku a škodlivosti historie pro život: „Askeze ryzího historismu není mou metodou: naše otázky, životní zkušenosti a antipatie tvoří legitimní součást výkladu.“⁵ Ve stručném a jistě neúplném představení Loewensteinovy cesty bychom proto měli vidět, jak ono „konec konců samoučelné ‘hledání pravdy’“ má svůj rozměr společenský, veřejný a chce vždy odpovídat na živé a vážné otázky doby.⁶

Na počátku stojí „první šokový zážitek“⁷ způsobený nacismem a jeho důsledky. Bedřich Loewenstein se totiž narodil 29. června 1929 do pražské česko-německo-židovské rodiny a vyrůstal v takto kulturně mnohotvárném, sekularizovaném, liberálním a bilingvním prostředí. Svou národnost označoval později jako „středoevropskou“ a hovořil o své „pražské identitě“. Jeho otec Arnold Loewenstein (1882–1952), známý oční lékař a profesor oftalmologie na Německé univerzitě v Praze, emigroval v březnu 1939

4 MLYNÁRIK, Ján: *Ruzyňské meditace*. Praha, Ipeř 1999, s. 113.

5 LOEWENSTEIN, Bedřich: Předmluva k německému vydání (1987). In: TÝŽ: *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace*. Praha, OIKOYMENH 1995, s. 11.

6 V následujícím nástinu, zpracovaném na žádost redakce *Soudobých dějin*, se opírám o své dva dříve vydané biografické přehledy, jejichž části přejímám, avšak zrevidoval jsem je, upravil a doplnil: Loewenstein Bedřich, historik (historian). In: ŠTRBÁŇOVÁ, Soňa – KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Sto českých vědců v exilu: Encyklopedie významných vědců z řad pracovníků Československé akademie věd v emigraci*. Praha, Academia 2011, s. 377–381; HERMANN, Tomáš: Historik ve víru dějin a dlouhé století ve Věře v pokrok. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 6, č. 2 (2009), s. 273–297. Uvedené číslo revue *Dějiny – Teorie – Kritika* obsahuje blok „Dějiny víry v pokrok? K osmdesátinám Bedřicha Loewensteina“ (s. 253–355), sestávající z příspěvků přednesených na kolokviu uspořádaném 16. července 2009 v Lannově vile v Praze. Nejdůležitějším literárním zdrojem je pro mě zde blok „Dokumenty a svědectví / Dokumente und Zeugnisse“ zahrnutý ve sborníku: PREČAN, Vilém – JANIŠOVÁ, Milena – ROESER, Matthias (ed.): *Překračování hranic aneb Zprostředkovatel Bedřich Loewenstein: Jubilejní spis k 70. narozeninám evropského historika / Grenzüberschreitungen oder Der Vermittler Bedřich Loewenstein: Festschrift zum 70. Geburtstag eines europäischen Historiker*. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Historický ústav AV ČR – Doplněk 1999, s. 266–359 (pro celkové zhodnocení viz zejména stať Františka Svátka „Překračování hranic: Zamyšlení nad životem a dílem českého a evropského intelektuála Bedřicha Loewensteina“, s. 352–359); dále viz např. předmluva Golo Manna v knize Beřicha Loewensteina *Plädoyer für die Zivilisation* (Hamburg, Hoffmann und Campe 1973, s. 7–10); rozhovor Jana A. Duse a Tomáše Hájka s Bedřichem Loewensteinem v *Křesťanské revue*, roč. 59, č. 7 (1992), s. 206–209; příspěvky Bernda Ulricha a Viléma Prečana v knize Bedřicha Loewensteina *Wir und die anderen: Historische und kultursoziologische Betrachtungen* (Dresden, Thelem 2003, s. 431–434). Některé informace mi sdělil nebo upřesnil přímo Bedřich Loewenstein. Z archivních pramenů jsem použil zejména Archiv Akademie věd AV ČR (Praha), fond Historický ústav ČSAV, karton 101 (osobní svazek aspiranta Bedřicha Loewensteina, jenž zahrnuje materiály od Loewensteinovy žádosti o přijetí do Historického ústavu ČSAV až do konce jeho tamního působení v roce 1970) a karton 107 (Obhajoba kandidátské disertační práce prom. hist. B. L.).

7 LOEWENSTEIN, B.: Předmluva k německému vydání. In: TÝŽ: *Projekt moderny*, s. 10.

do Velké Británie, kde působil v ústavu očního lékařství univerzity v Glasgow, dva starší bratři, kteří odešli s otcem, sloužili v Anglii v československé zahraniční armádě. Bedřichovi a jeho matce gestapo již zabránilo odcestovat za otcem, matka byla během války nějaký čas vězněna na Pankráci, on z rasových důvodů vyloučen z gymnázia. Před transportem byl zachráněn záměnou dat narození a byl pouze totálně nasazen do továrny. Po osvobození se během roku 1945 starší bratři museli zasazovat o jejich vyjmutí z ochranné vazby a odsunu. Až poté znovu navštěvoval reálné gymnázium v Praze 7, kde odmaturoval v červnu 1949.⁸

Formující význam pro něho v této poválečné době mělo zejména křesťansky reformní studentské prostředí poválečné Akademické Ymky jako místo setkávání přemýšlivých mladých lidí, navazujících na její předválečnou tradici, a pod vlivem četby Tomáše Garrigua Masaryka a Emanuela Rádla začal od roku 1949 studovat obory filozofie a historie na tehdy Filozoficko-historické fakultě Karlovy univerzity. Ještě na gymnáziu mu vyšel první tištěný text, v únoru 1948 v posledním čísle Peroutkova *Dneška*,⁹ a mezi přáteli šířil další své strojopisné články i studentský časopis, tiskem vyšla v roce 1950 ještě jedna jeho recenze v *Křesťanské revue*. Jeho angažovanost, vycházející z atmosféry veřejných přednášek, diskusí a konferencí v „ymkařském“ prostředí, a odtud plynoucí otevřenost v debatách s mladými nadšenými svazáky a komunisty o socialistické orientaci však tvrdě narazily. V červnu 1951 byl na základě návrhu fakultní rady vyloučen ze studia pro údajně negativní poměr k „lidovědemokratickému“ zřízení a Sovětskému svazu, a to za výroky o korejské válce a názory na otázky vnitřní politiky. Proti vyloučení se odvolával k děkanovi se svým vysvětlením neúspěšně, a tak konkrétně pocítil nekompromisní důsledky bujícího stalinismu na univerzitní půdě.¹⁰ Nastoupil jako dělník na stavbě a posléze absolvoval dvouletou vojenskou službu. Od Loewensteina samého zároveň víme, že v době nástupu vojenské služby měl rozpracovány dva juvenilní rukopisy: *Příspěvky k novému humanismu a Věštcí, pionýři, proroci* („filozofie dějin psaná na koleni“, jak se vyjádřil).¹¹ Ačkoli neznáme jejich obsah, oba tituly jsou velmi příznačné pro témata poválečných diskusí a zároveň anticipují Loewensteinovy celoživotní myslitelské zájmy: „aspekt budoucnosti“, pod nímž stojí Loewensteinovo velké historické líčení v pozdním *opus magnum*, se odhaluje již v intenci mladistvého a nám blíže neznámého záměru.

Teprve po vojenské službě bylo Loewensteinovi umožněno na jeho žádost znovu nastoupit a od podzimu 1953 pokračovat ve studiu na základě výjimky udělené

8 Autobiograficky o rodinném zázemí v sociologických souvislostech srv. TÝŽ: Auf der Suche nach bürgerlicher Gesellschaft: Zwischen Schrumpfbürgertum und theoretischer Besinnung. In: HETTLING, Manfred – ULRICH, Bernd (ed.): *Bürgertum nach 1945*. Hamburg, Hamburger Edition 2005, s. 61–84.

9 T. G. Masaryk o politických stranách. In: *Dnešek*, roč. 2, č. 46 (19.2.1948), s. 717 n. Příspěvek není podepsaný.

10 Příslušné dokumenty k vyloučení z fakulty, zejména text Loewensteinova odvolání, jsou přetištěny jako faksimile a spolu s jejich německým překladem publikovány v knize *Překračování hranic*, s. 331–341.

11 LOEWENSTEIN, Bedřich: Kauza B. L.: (Auto)bibliografie. In: *Tamtéž*, s. 300.

ministerstvem školství. Po této vynucené přestávce mu však stejným rozhodnutím bylo povoleno studovat již pouze jednooborovou historii. Studium pak ukončil 18. června 1956 jako promováný historik na základě diplomové práce *Počátky německého demokratického hnutí*, jejímž vedoucím byl Josef Polišenský. Získal poté místo redaktora časopisů *Dějepis ve škole* a *Zeměpis ve škole* ve Státním pedagogickém nakladatelství a začal připravovat články vycházející z diplomové práce. Následně se objevila možnost ucházet se o místo aspiranta v Historickém ústavu ČSAV, kam byl přijat od 1. října 1957 a kde postupoval jako odborný asistent (1. října 1960) a vědecký asistent (1. června 1961). Původní usměrňování ze strany školitele Františka Grause k práci o Johannu Gottfriedu von Herderovi Loewenstein změnil na rozšíření a prohloubení širokého spektra témat otevřených v diplomové práci. Téměř pětistránkovou kandidátskou disertační práci *Rané liberální a demokratické hnutí v Německu: Předpoklady, počátky, problematika (1789–1832)* obhájil 29. listopadu 1961 a získal titul kandidáta historických věd (oponenty byli Josef Polišenský a Karel Kosík). V době aspirantury se oženil s Marií Stryjovou (1931–1977), redaktorkou a českou spisovatelkou, repatriovanou roku 1947 z ukrajinské Volyně; narodily se jim dcery Miriam (* 1958; koreanistka na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy) a Šimona (* 1964; filozofka působící v Berlíně).

Vědeckým pracovníkem v Historickém ústavu pak zůstal Bedřich Loewenstein i jako nestraník až do roku 1970. Nejprve v různých periodikách publikoval části své kandidátské práce.¹² Původně značně nejisté postavení v ústavu se během šedesátých let postupně s obecným uvolňováním poměrů zlepšovalo a Loewenstein si získal renomé jako znalec moderního a současného německého myšlení. Kromě specializace na historiografii a určité otázky německých dějin, zejména na předbřeznový liberalismus, na zážitek první světové války či výmarský antidemokraticismus, se postupně zaměřoval na mezioborová zpracování historických a sociálních témat, obecnější problémy krize evropské civilizace a dále i na otázky filozoficko-metodologické. Většina dílčích i větších studií přitom směřovala k tématu zvláště německého vývoje (*Sonderweg*), psychologických, sociálních a ideologických předpokladů nacismu. Své studie a četné recenze publikoval v řadě odborných i kulturních periodik, zejména v *Československém časopisu historickém*, *Filosofickém časopisu*, *Dějínách a současnosti*, *Sociologickém časopisu*, *Orientaci*, *Tváři* a dalších. V roce 1965 absolvoval studijní pobyt v Mohuči jako stipendista Ústavu pro evropské dějiny (*Institut für europäische Geschichte*) a začal být opakovaně zván k přednáškám na několika západoněmeckých univerzitách. Z jedné z nich na Svobodné univerzitě (*Freie Universität*) v Západním Berlíně vznikla brožura *Irrationalismus und*

12 Viz zejména LOEWENSTEIN, Bedřich: K charakteru německého liberalismu 1830–31. In: *Československý časopis historický*, roč. 8, č. 6 (1960), s. 814–842; TÝŽ: Débuts et problèmes du mouvement démocratique naissant en Allemagne. In: *Historica: Les sciences historique en Tchécoslovaquie / Istoričeskiye nauki v Čechoslovakii / Historical Sciences in Czechoslovakia / Historische Wissenschaften in der Tschechoslowakei*, sv. 4. Praha, Academia – Ústav československých a světových dějin 1962, s. 38 n. K sérii souvisejících článků a studií, které následovaly, viz TÝŽ: Kauza B. L.: (Auto)bibliografie, s. 304–306.

Zivilisation, která vyšla ve Spolkové republice trojjazyčně.¹³ Podílel se také na přípravě výboru z děl autorů kritické teorie Frankfurtské školy a do češtiny přeložil statě Theodora W. Adorna a Jürgena Habermase.¹⁴ Jako „revizionistický intelektuál“ se Loewenstein stal partnerem pro mladší západní intelektuály a navázal tehdy kontakty s řadou historiků, například s Golo Mannem, Ernstem Noltem, Kurtem Sontheimerem, Eberhardem Jäckelem, Georgem Iggersem, Hansem Lembergem a dalšími. V tomto plodném a poměrně stabilním desetiletí se Bedřich Loewenstein etabloval jako neopomenutelný spolutvůrce soudobé české historiografie. Jeho postavení bylo ojedinělé nejen proto, že byl nepreferovaným nestraníkem ve struktuře humanitněvědních ústavů Československé akademie věd, ale také díky šíři jeho tehdejších studií a hluboké znalosti rozsáhlých oblastí soudobé historiografie. V období postupného uvolnění od dogmatického marxismu se podílel na otevírání nových obzorů, jeho pravidelné podrobné informování v desítkách zpráv a recenzí vzbuzovalo respekt v celé odborné obci, a proto již tehdy figuroval jako skutečný „zprostředkovatel“.

Léta takzvaného pražského jara a jeho následků 1968–1969 znamenala jakési první završení Loewensteinovy několikaleté souvislé práce, ale také její náhlé vynucené přerušování. Z širší autorových textů jmenujme zde ty hlavní a nejvýstižnější. Větší publikaci představuje popularizační monografie o kancléři Otto von Bismarckovi v edici *Portrétů nakladatelství Svoboda*, kterou vedl historik Josef Macek. V podstatě se jedná o esejistickou syntézu o německém liberalismu 19. století, široce přesahující biografickou rovinu do dějin politických idejí a ideologií.¹⁵ Myšlenkově svěží dech a vyzrálé nové pohledy tu mnohostranně překračovaly všechna očekávatelná schémata. Téma měly dále reflektovat navazující studie o bonapartismu, které ale už bohužel nevyšly. Naopak práce o českém politickém myšlení či válečném zážitku reprezentuje esej „Český pravicový radikalismus a první světová válka“ v zásadním sborníku české historiografie šedesátých let *Naše živá i mrtvá minulost* z roku 1968; analýza antidemokratických proudů byla působivým korektivem tehdejší euforie nad českým demokratismem.¹⁶ Spolupráci se zahraničními historiky pak završilo velké mezinárodní sympozium „Fašismus a Evropa“, které

13 TÝŽ: *Irrationalismus und Zivilisation / Irrationalism and civilisation / Irrationalisme et civilisation: Zu den ideologischen Voraussetzungen des Nationalsozialismus*. Braunschweig, Internationale Arbeitskreis Sonnenberg 1965; česká verze: TÝŽ: *Iracionalismus a civilizace*. In: *Filosofický časopis*, roč. 14, č. 1 (1966), s. 45–60. Nejpodrobněji je pak stat' rozvedena v Loewensteinově knize *Plädoyer für die Zivilization*, s. 35–54.

14 ADORNO, Theodor W. – HABERMAS, Jürgen – FRIEDEBURG, Ludwig von: *Dialektika a sociologie: Výbor z prací představitelů tzv. frankfurtské školy*. Praha, Svoboda 1967. Podle sdělení Bedřicha Loewensteina byl ke spolupráci přizván, zejména kvůli nesnadnému překladu Adorna (von Friedeburga překládal Lubomír Holub). Sám sledoval tvorbu zejména Adorna a Maxe Horkheimera s respektem jako možnost nedogmatického pojetí marxismu, ale neinklinoval a nehlásil se k nim.

15 LOEWENSTEIN, Bedřich: *Otto von Bismarck*. Praha, Svoboda 1968.

16 TÝŽ: *Český pravicový radikalismus a první světová válka*. In: GRAUS, František (ed.): *Naše živá i mrtvá minulost: 8 esejí o českých dějinách*. Praha, Svoboda 1968, s. 158–184 (roku 1970 esej vyšla i italsky); dále srv. LOEWENSTEIN, Bedřich: *Německý válečný zážitek a iracionální*

Bedřich Loewenstein sám připravoval od roku 1967 a uskutečnilo se v Praze v Lanově vile ve dnech 28. a 29. srpna 1969. Loewensteinův hlavní (stejnomený) referát symposia zahrnuje osmdesát stran z dvousvazkového konferenčního protokolu, který po vytištění však již nesměl být distribuován.¹⁷ Ještě po vyloučení z Historického ústavu text doplňoval a František Červinka chtěl na jeho základě Loewensteina habilitovat, k tomu ale také již nedošlo. V roce 1969 Loewenstein odmítl nabídku profesury v americkém Buffalu, neboť se svou vlastí se cítil natolik spjatý, že novým podmínkám chtěl prací vzdorovat na domácí půdě. Rozhodnutím konkurzní komise z 22. dubna 1970 mu ale nebyla prodloužena smlouva a v rámci „reorganizace“ byl z Historického ústavu s řadou ostatních kolegů propuštěn. Vytisštěný soubor jeho studií pod berďajevským titulem *Středověk dvacátého století* byl až na pár kusů stažen a zničen.¹⁸ V předmluvě tehdy vysvětlil svůj záměr jako pokus o vzájemný dialog mezi živými otázkami současnosti a minulosti a mezi domácími a světovými trendy: „Hlubším společným tématem těchto několika studií o nacismu a jeho předpokladech je tedy vesměs otázka civilizace a barbarství ve 20. století: otázka ohrožení lidství (a lidstva) silami ‘nového středověku’ (termínu užívám z nedostatku přílehavějšího). Tyto otázky sice překračují tradiční pole řemeslné historiografie, přitom však nepřestávají být otázkami historickými v nejvlastnějším smyslu. Bohužel překračují také hranice ryze akademických rozprav.“¹⁹ Následoval zákaz jakéhokoli dalšího publikování. Tím byla krom jiného zmařena možnost plánované syntézy mnohaletého zkoumání předpokladů nacismu v Německu, jejich paralel a civilizačních evropských souvislostí.

Období od propuštění z Historického ústavu do konce roku 1978 bylo pro Bedřicha Loewensteina a jeho práci opět osobně velice tíživé, avšak zároveň nejen pro něho nakonec nečekaně velmi významné. Od podzimu 1970 byl zaměstnán jako tlumočnick a překladatel obchodního zastoupení, od roku 1973 pak velvyslanectví Spolkové republiky Německo. Po několik počátečních let to bylo bez povolení československých úřadů. V období takzvané východní politiky Willyho Brandta a navazování diplomatických styků s východoevropskými zeměmi však stál Loewenstein pod ochranou svých zaměstnavatelů a vlády v Bonnu (prostřednictvím

kritika civilizace: Trend od světové války k fašismu v ideologické a kulturně sociologické perspektivě. In: *Československý časopis historický*, roč. 14, č. 4 (1966), s. 521–547.

- 17 TÝŽ: Faschismus und Europa. In: *Faschismus a Evropa / Fascism and Europe: Mezinárodní symposium. Praha, 28.–29. srpna 1969*, sv. 1. Praha, Historický ústav ČSAV 1970, s. 209–289. Text ve stavu z roku 1971 byl vydán teprve nedávno: TÝŽ: *Civilizace a fašismus: Studie z let 1969–1971*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 37.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2003. Dále srv. autorovu zprávu o kolokviu, psanou pro *Československý časopis historický* a tehdy již neotištěnou: TÝŽ: *Faschismus a Evropa: Glosy k mezinárodnímu symposiu / Der Faschismus und Europa: Glosse zum internationalen Symposium*. In: PREČAN, V. – JANIŠOVÁ, M. – ROESER, M. (ed.): *Překračování hranic*, s. 342–351.
- 18 LOEWENSTEIN, Bedřich: *Středověk dvacátého století: Několik úvah nad fašismem a jeho předpoklady*. Praha, Česká socialistická akademie – Horizont 1970. Jeden z mála dochovaných svazků se nachází ve fondu *libri prohibiti* základní knihovny Akademie věd ČR pod signaturou XC 2284.
- 19 *Tamtéž*, s. 6 n.

některých západoněmeckých kolegů). Jeho pozice za takzvané normalizace byla tedy dosti výjimečná, ačkoli byl Státní bezpečností od léta 1970 po celou dobu sledován, vyslýchán, různorodě šikanován a bezúspěšně opakovaně kontaktován. Přesto dokázal své pozice za velmi konspirativních podmínek úspěšně využívat. Díky přístupu k diplomatické kurýrní poště vytvořil jedno z důležitých spojení mezi domácím disentem a zahraničím pro předávání knih, korespondence a mnohých dalších materiálů. Spoluorganizoval sbírku pro rodinu vězněného kolegy historika Jana Tesaře, zajistil například převoz celého archivu Karla Kaplana anebo spoluinicioval známá *Acta persecutionis*, informaci pro západní odbornou veřejnost o perzekuci domácích historiků.²⁰ Pro předchartovní dobu je to ohromná a dosud v celém rozměru ne zcela doceněná zásluha velkého dosahu, po Chartě 77 se pak význam spojení, které do svého odchodu zajišťoval, ještě znásobil. Loewensteinův případ je důležitým kamenem v mozaice cest české historiografie a neoficiální, nezávislé tvorby této doby.²¹ Ve vlastní odborné práci mohl pokračovat pouze soukromě, i tak vznikala série samizdatových esejí a studií, v nichž nyní převážně obracel pozornost k problematice moderní civilizace a občanské společnosti. Část z nich, jejichž jádro tvořil nový rozvrh o normativním pojetí civilizace, vyšla roku 1973 v Německu zásluhou Kurta Sontheimera a Golo Manna pod titulem *Plädoyer für die Zivilisation*.²² Nabídka profesury na Svobodné univerzitě v Západním Berlíně pak představovala novou šanci vrátit se korektně ke své profesi a mít možnost ještě navázat na vlastní přerušené dílo. Rozhodl se ji využít po mnohaletém permanentním tlaku úřadů a po tragickém skonu své ženy v roce 1977. Žádost o povolení k vycestování byla několikrát zamítnuta, až je získal s tím, že jeho návrat je nežádoucí. Odcestoval v lednu 1979.

V letech 1979 až 1994 pak v Berlíně působil jako profesor novějších dějin 19. a 20. století a zakotvil tak v německé moderní historiografii. Přednášel a publikoval o době předbřeznové, národních hnutích 19. století, utopickém socialismu,

20 *Acta persecutionis: A Document from Czechoslovakia. Presented to the 14th international Congress of Historical Sciences.* San Francisco, b. n. 1975.

21 Srv. zejména autorovo vlastní poutavé a informačně cenné vylíčení této doby: LOEWENSTEIN, Bedřich: Útržkovité vzpomínky zprostředkovatele. In: MANDLER, Emanuel (ed.): *Dvě desetiletí před listopadem 89: Sborník.* Praha, Maxdorf 1993, s. 45–55. Dále srv. příspěvky Jana Křena „Pěkná a nepěkná vzpomínka na Bedřicha Loewensteina“ a Eberharda Jäckela „Acta liberationis: Prag, 21. Februar 1992“ v publikaci *Překračování hranic*, s. 266–270 a 271–298. Součástí Křenova textu je prohlášení skupiny českých historiků k manipulativnímu uvádění seznamu agentů Státní bezpečnosti, publikované původně v *Literárních novinách* 20. srpna 1992, ve kterém se ostře ohradili vůči nespravedlivému pošpinění jména Bedřicha Loewensteina (s. 268–270). K Jäckelovu textu je připojena dokumentární příloha týkající se perzekuce československých historiků a přípravy publikace *Acta persecutionis*.

22 Viz pozn. 6. Svazek s předmluvou Golo Manna (s. 7–10) tvoří tři hlavní části: první o „slepých uličkách“ civilizace, tj. o civilizačních procesech racionalizace, jejich mezerách a recidivách romantiky jako pramene iracionalizací; druhá část představuje nejdrobnější rozpracování původní přednášky o vlastním problému iracionalismu a civilizace; třetí, nejdelší část sleduje tradici normativního pojetí civilizace od osvícenství a koncept pokroku na pozadí původu a formování antiliberalismu v „německé ideologii“.

první světové válce, mírových projektech a komparaci revolucí, rakouských a českých dějinách, dějinách osvícenství či ekonomických teoriích 17. a 18. století. Druhý vrchol v Loewensteinově díle pak nastal na přelomu osmdesátých a devadesátých let, když své dřívější dílčí práce, prohloubené několikaletým novým studiem, syntetizoval ve dvou navazujících knihách: *Der Entwurf der Moderne* a *Problemfelder der Moderne*.²³ V těch nacházíme jeho dlouhodobá témata, která mají původ v šedesátých letech a v začátcích „normalizace“, na další úrovni souvislého zpracování. Několik let mu trvalo, aby své studie psané původně v dost omezených podmínkách pro samizdat konfrontoval s novou západní literaturou pro první uvedený svazek. V druhém jmenovaném svazku na pozadí sociálních dějin idejí rozvinul politicko-teoretickou část, tíhnoucí k otázce civilizace a násilí. Nové posuny v Loewensteinových orientacích pak představují studie o symbolice a historické antropologii, tedy již primárně interdisciplinárně založená zkoumání sociálních a psychologických témat. Roku 1988 Loewenstein také založil berlínské kolokvium pro historii a psychologii, z něhož vydal sborník *Geschichte und Psychologie*.²⁴ Vhled do „normalizační“ atmosféry za oponou prostředkoval v cyklu článků na stránkách deníku *Frankfurter Allgemeine Zeitung* a v rozsáhlejších populárních dějinách Prahy.²⁵ Závěrečné přání v původním vydání, aby se Praha jednoho dne zase stala centrem kulturní produktivity a svobodnějšího života, bylo podle Loewensteinova vyjádření zapříisaháním něčeho, v co už tehdy přestal věřit.

Listopad 1989 přinesl do tohoto druhého vrcholu novou možnost částečného návratu a nové reintegrace do českého prostředí. Přechodně Loewenstein přednášel na Univerzitě Karlově, i když podle jeho vyjádření by si byl přál tuto činnost zde intenzivnější, ale nedostal již k tomu příležitost. Začal publikovat v širokém spektru domácích odborných periodik a sborníků, vydal i nové samostatné publikace, jako například *O nacionalismu a revolucích* nebo reprezentativní soubor statí z let 1985 až 1995 pod titulem *My a ti druzí*.²⁶ Loewensteinovy texty s obzvláštními, neotřelými formulacemi témat zněly vzdáleně a nesrovnatelně s ostatním, co v množství mnohaletých publikačních dluhů i nových prací tehdy vycházelo. I díky tomu leccos z Loewensteinových prací zůstává pro nás stále nedocněno a otevřeno. Devadesátá léta přinesla i nová témata a Loewenstein je uplatňoval převážně jako esejista a vědecký publicista. Postupně se stále více vracel i k problematice českých dějin a kultury, i když jeho hlavní působiště zůstalo již v Německu, kde spolupracoval

23 LOEWENSTEIN, Bedřich: *Der Entwurf der Moderne: Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation*. Essen, Reimar Hobbing 1987 (česky: *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace*. Praha, OIKOYMENH 1995); TÝŽ: *Problemfelder der Moderne: Elemente politischer Kultur*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1990.

24 TÝŽ (ed.): *Geschichte und Psychologie: Annäherungsversuche*. Pfaffenweiler, Centaurus 1992.

25 BŮHM, Fritz [LOEWENSTEIN, Bedřich]: *6mal Prag*. München, Piper 1988 a 1990. Kniha vznikla na objednávku, ale autor ji pojal jako směr vyprávění, subjektivních soudů a úvah (jedna kapitola například nese název „Od Josefa Švejka k Josefu Stalinovi“).

26 LOEWENSTEIN, Bedřich: *O nacionalismu a revolucích*. Praha, Lidové noviny 1991; TÝŽ: *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno, Doplněk 1997 (německy: *Wir und die anderen* – viz pozn. 6).

Bedřich Loewenstein 16. července 2009 na kolokviu „Dějiny víry v pokrok“, které uspořádal Kabinet dějin vědy ÚSD AV ČR v Praze v Lannově vile u příležitosti jeho osmdesátých narozenin. Vlevo sociolog Jiří Musil, vpravo Loewensteinova starší dcera, koreanistka Miriam (foto Akademie věd ČR)

zejména s mnichovským ústavem Collegium Carolinum (jeho každoroční bohemistická setkání v Bad Wiessee, spolupráce s časopisem *Bohemia* a podobně) a kde zase neúnavně referoval a prostředkoval o české domácí produkci. Pozdější studie z posledního dvacetiletí tvorby zahrnuje další velký soubor *Občanská společnost a její krize* z roku 2015.²⁷

Po ukončení aktivní profesury se Bedřich Loewenstein z Berlína přestěhoval se svou druhou ženou do klidného prostředí v německých Francích. Nevydržel zde však příliš dlouho a po nabídce jednoho německého nakladatelství uspořádat čítkanku o „ideji pokroku“ odhodlal se nově promyslet toto staré téma, které spojovalo a integrovalo jeho myslitelská východiska poválečné doby s celoživotní prací a zkušeností. Po asi desetiletém dalším studiu se tak dostavil pomyslný třetí vrchol v Loewensteinově díle. Soustředil se na spektrum kulturněhistorických, filozofických a sociálních témat, která tvoří spojnicí jeho badatelských zájmů od mládí, aby je završil ve spise *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje*.²⁸ Tato kniha představuje

²⁷ Viz pozn. 2.

²⁸ TÝŽ: *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje*. Praha, OIKOYMENH 2009 (původně německy: *Der Fortschrittsglaube: Geschichte einer europäischen Idee*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2008).

velkou syntézu Loewensteinova historického a filozofického uvažování, odkrývá mnoho pozapomenutých autorů a souvislostí v dějinách evropského myšlení a podává skutečný počet z jeho životního díla.

Po tom, co sám prožil v nacistické i stalinské epoše, věnoval Bedřich Loewenstein usilovné mnoholeté bádání zejména německým dějinám 19. století, a to s výsledky, které mu zajistily respekt doma i mezi zahraničními badateli. V šedesátých letech v návaznosti na to prostředkoval a také spoluvytvářel nové přístupy ke zkoumání ideových, psychologických a sociálních předpokladů nacismu; byl klíčovou osobou pro komparativní mezinárodní výzkum i pro první spolupráci mezi českou a (zápa-do)německou historiografií na tomto poli a rovněž pro mezioborový dialog o krizích dvacátého století. Loewenstein je historikem, který dlouhodobě a intenzivně prostředkoval pohledy na řešení důležitých novověkých témat oboustranně mezi českou a německou historiografií. Posuny k obecnějším otázkám krizí dvacátého století, moderny a modernity, občanské společnosti, evropského nacionalismu a normativního pojetí evropské civilizace, se v jeho historickém díle pojí s integrací výsledků dalších vědních disciplín, které si rovněž do značné míry osvojil: sociologie, sociální psychologie, antropologie, dějin myšlení a kultury, filozofie, ekonomie a politologie. Hutný vědecko-esejistický styl, opírající se o neobvyklý literárně-pramenný tezaurus, dodává jeho pracím osobitou tvářnost, která se sice nikdy netěšila široké popularitě, ale vždy vedla k původním a oceňovaným výsledkům.

Osobnost a dílo Bedřicha Loewensteina si budou ještě zasluhovat podrobnější studium, reflexe a analýzy též vzhledem k jejich důležitým politickým a společenským souvislostem. Pro odkaz jeho odborných prací platí nutně, že patří zčásti již jen k dějinám historiografie v dobových podmínkách, kdy vznikaly. Stále se v nich ale ozývá i cosi trvalého, otevřeného a vyzývajícího k novému promyšlení. Přesvědčil jsem se vícekrát, že má smysl se k mnohým textům Bedřicha Loewensteina vracet a číst je znovu. Není tak obvyklé, aby nějaké specializované historické práce dokázaly opakovaně promlouvat vždy nově, stále inspirativně nebo naléhavě. Je to díky jejich filozofickému náboji, životní opravdovosti autora, jeho badatelské poctivosti, nadhledu, skryté ironii, oddanosti těžké látce, ve které však čtenář může snadno ztratit sílu a schopnost se orientovat, a též snad něčím více. Loewenstein jako autor totiž nechce čtenáři život usnadňovat ani ho bavit a poznání svět zjednodušovat, nýbrž ukazovat jeho komplikovanost, nezměrnost a neuzavřenost jeho rizik.

„Já jsem nebyl moc odvážný člověk, ale někdy jsem tu svoji zbabělost překonal“

*Bedřich Loewenstein v rozhovoru s Kateřinou Čapkovou**

Říkal jste, že původně Vaše rodina pochází od Plzně.

Otec už ne, ale dědeček a pradědeček žili v Touškově u Plzně, a nevím přesně, kdy se odebrali odtud do Karlových Varů. Můj otec je narozený 1882, už v Karlových Varech. Čili někdy v sedmdesátých letech pravděpodobně.

Dědeček si tam otevřel obchod?

Já říkám obchod na korze. Zřejmě to bylo rukavičkářství a dámské kabely. Takový módní artikl, co si tak lidi kupovali, když byli v lázních.

A měl několik synů, z nichž jeden byl Váš otec.

Ano. Ti šli studovat do Vídně, respektive do Vídně a do Prahy a ještě nevím kam všude. Vídeňský strýček [Ernst Löwenstein] byl asistentem u Roberta Kocha a byl bakteriolog. Myslím, že byl známej. A ten stačil uprchnout z Rakouska v březnu 1938. Dostali se do Ameriky a byli tam v San Francisku. V roce 1950 tam zemřel.¹ A můj otec [Arnold Löwenstein] šel do Prahy a byl profesor [oftalmologie] na Německé univerzitě. Měl také svou soukromou praxi na Vinohradech. Byl svou podstatou rakousko-německý Žid, ačkoli on s tím židovstvím nechtěl mít nic společného, nic mu to neznamenal.

* Rozhovor byl natočen v červenci 2013 v Loewensteinově bytě v Berlíně. Přepis pořídila Markéta Krommelová.

1 Ernst Löwenstein (1878–1950) se v roce 1915 habilitoval na vídeňské univerzitě a proslavil se jako bakteriolog. Objevil základ očkovací látky proti tetanu a záškrtu a také testovací látku, která se dodnes používá ke stanovení diagnózy tuberkulózy a je známá pod názvem *Löwenstein-Kultur*. Ve Spojených státech přednášel na Kalifornské univerzitě v Berkeley.

Takže ani velké svátky se neslavily?

Vůbec ne, vůbec ne. Už jeho otec, ten co byl v Karlových Varech, ten rukavičkář, tak ten byl předseda karlovarských přátel Volné myšlenky a Spolku přátel žehu. Jinými slovy, byl ateista. Když jsem po válce po otci chtěl nějakou teologickou nebo náboženskou literaturu, tak on mně to opatřil a říkal, „nu, nic proti mystice nemám“. (*smích*) Což znamená, že byl tolerantní, ale pro něho to bylo něco překonaného. Pro něho byl autoritou asi starej [Ernst] Haeckel nebo takoví ti darwinisti kolem roku 1900, kdy studoval. Mezi jeho pacienty patřil i [Jaroslav] Kvapil, díky čemuž jsme měli volné lístky do lože v Národním divadle. Dalším pacientem byl pan [Vojta] Merten, takže i na jeho představení jsme chodili, ale méně.

Vy jste měl ještě staršího bratra...

Dva.

Vaše máma byla z Vídně?

Ne, to byla první manželka mého otce. Ta umřela 1928. A nechala tady ty dva starší moje bratry, ti jsou narození 1919 a 1924. Takže byli ještě malí, a pak si můj otec vzal moji maminku, která nebyla Židovka, byla katolička, no a pak jsem se 1929 narodil já. No a tak jsme byli pak holt tři, ale musím říct, že jsme nějak strašně spolu nedělali, víte? Byli jsme vždy po pěti letech.

Vašemu otci se podařilo dostat do exilu?

Až teprve deset dní po německé okupaci. Myslím kolem 25. března. Ačkoli pamatuju, že jsme hned 15. března večer šli na Hlavní nádraží s kufry a chtěli jsme odjet jen tak, prostě na blind. No a ten vlak do Paříže nejel, byl zrušený. Tak jsme se vrátili do bytu, a mezitím otec dostal stipendium v Glasgow. S tím stipendiem pak v Glasgow zůstal. Ale protože matka nebyla ohrožená, tak ona zůstala v Praze, likvidovala byt, a já jsem pak už nechodil do školy, protože jsme se chystali vyjet. Plánovali jsme vyjet v květnu. Ale mezitím se situace zhoršila. Gestapo maminku neustále předvolávalo, furt a znovu a znovu, „nechte se rozvést“ a „to je ohrožení“, a tak. Ona se pak rozhodla, že pojedeme s falešnými pasy, ale to nechtěla riskovat se mnou, kdyby nějak na to přišli, a tak mě dala do nějakého seznamu, myslím že kvakerů nebo koho, na dětský transport [tzv. *Kindertransport*]. No, znáte ty dětské transporty. Ten transport měl jet někdy v srpnu... Ten transport furt odkládali, odkládali, až měl jet 3. září. A mezitím vypukla válka a už jsme uvízli s třemi kufry u známých. Byt byl zlikvidovaný, všechno bylo pryč. Takže jsme pak zůstali a já jsem pak zase začal chodit do školy a maminka si našla zaměstnání, a tak jsme pak tu válku nějak přežili. Ale já jsem byl míšenec prvního stupně.

Takže jste mohl chodit do školy?

No já jsem chodil do školy do roku dvaáctřicet. Pak jsem nějak nesměl. A v roce 1944 jsem byl totálně nasazený v továrně. Bylo mi necelých patnáct let a musel jsem rok pracovat v továrně. Dělal jsem u soustruhu. Byla to arizovaná továrna, nebo továrnička. Myslím, že se jmenovala Langhans; jo, Langhans, ale nevím jistě už.

To bych nepřísahal. A ta ulice vede ze Štěpánský dolů do Vodičkovy. Teď nevím, jak se jmenuje. Taková... trochu se krouťí...

Je to Školská?

Školská. Správně. Tak tam byla továrnička, bylo to v přízemí jednoho normálního obytného domu a byly to možná tři, čtyři místnosti, a tam stály soustruhy. Rozřezával jsem nějaké bakelitové roury, to jsem se naučil, ale to je oblbující, to děláte osm hodin nebo devět hodin denně.

A dostával jste za to nějakou výplatu?

No jistě, byl jsem pomocný dělník. Chodil jsem po antikvariátech, kupoval jsem si knihy. Víte, to mně nikdo neřekl, proč je tolik zajímavých a krásných knih v antikvariátech. Víte, to jsem se neptal. Teď dodatečně mi to je trapný, že jsem takhle blbě si to neuvědomoval.

Mně to taky došlo až teď, teprve až jak jste se nad tím pozastavil.

Likvidované židovské knihovny. Stejně jako po válce byly německé, antikvariáty byly plné krásných německých knih, a potom holt v padesátých letech to byla česká buržoazie. Když likvidovali ty velké byty. Kdo tenkrát měl peníze, tak si mohl pořídít lacino různé krásné věci. A já jsem v války si také v antikvariátu kupoval knížky. Zaplatil jsem za ně, ale ten původ! To vždycky zazlívám své mamince, že se mnou nemluvila o těchhle věcech. Bála se a chtěla přežít. A byla taková trochu... její filozofie byla holt přikrčit se, nenápadně a přežít.

A Vaším bratrům se podařilo utéct?

Jo, ti už byli v anglických školách, už koncem roku 1938, někdy v prosinci odjel jeden a pak někdy v lednu odjel druhý. Starší Walter už byl na univerzitě, on už v Praze měl asi tři semestry medicíny. A on pak přešel na chemii a stal se z něho chemik.

Oba dva pak nastoupili do vojska.

Ten starší byl čtyři roky v armádě a ten druhý, Tomáš, dva. Přičemž Tomáš byl u letectva. Dva roky ho cvičili na Bahamských ostrovech. Pak byl *flight sergeant* a dostal ještě vyznamenání, a přitom jeho jediný vojenský let byl v dubnu 1945 nad Norskem. A potom ho demobilizovali a v Praze mu uznali studium fyziky z Anglie, takže on měl ještě pár zkoušek a byl doktor fyziky, teda RNDr. A ještě pak se dal ke komunistům a ještě se stal ředitelem nějakého toho závodu Tesla-vývoj. Do roku 1968 prokoukl, a pak už jsme spolu normálně mluvili.

Druhý bratr emigroval?

Taky je to legrace. Tak on byl chemik, jak jsem řekl, a když ho demobilizovali, tak šel do Stalínových závodů v Záluží u Mostu. A hned taky se stal vedoucím oddělení, nebo přinejmenším dostal nějakou laboratoř. To ještě neměl žádnou praxi, a tak se to učil od nějakého německého odborníka, který tam zůstal. A víte, co dělali? Oni dělali tu německou výrobu benzínu z hnědého uhlí. To, co Němcům, nebo

nacistům, umožnilo vést válku až do konce. Byly to Leunawerke, jejichž druhý, sesterský závod je, nebo byl, v Záluží. No a jednou mu tam něco vybuchlo, nevím co, a utrhl mu to kus prstu. A protože věděl z války, že Angličani mají velké zkušenosti s transplantacemi, tak otec mu řekl, „přijď sem, já tady znám někoho, kdo to umí“, tak ho sešili v Anglii. Pak se vrátil a oni ho zavolali jako anglického špiona. Ale to nebylo v roce 1948, už v roce 1947! Takže on čtyři roky sloužil, a dokonce byl při obléhání Dunkerque a byl zraněný. No a pak ho tady zavřeli. A moje maminka orodovala, šla za ministrem spravedlnosti, to byl pan [Prokop] Drtina tenkrát, a tak ho pustili po nějakém čase. Kamarád z vojny byl Mikuláš Landa, původně tedy Landau, a ten byl na ÚV KSČ.² Ten se za něho zaručil, že je to v pořádku, že Walter je tedy bordelář, ale žádný špion. A tak ho pustili a on šel pak do Bratislavy a byl ve Slovnaftu v Bratislavě. A pak byl únor osmačtyřicet a on se rozhodl tedy odejít. Takže zas anekdota. Měl ještě z války pistoli a maminka mu povídá, „prosím tě, tu pistoli, tu zahod', nebo už jsi ji odevzdal, nebo co s ní?“. „Dávno, dávno jsem ji odevzdal. Tu jsem hodil do Dunaje,“ nebo něco takového řekl. A teď se stalo toto: myslím, že to bylo koncem 1948, nebo tak nějak kolem. Šel tam, jak je Petržalka, na druhý straně Bratislavy, a našel si tam jedno místo, který ještě nebylo stráženo, nebo málo. No tak tam šel a byl asi dvě stě metrů od hranic, když najednou na něj někdo vykřikl, „stůj a ukaž průkaz!“. No tak co měl dělat? Tak hrabal se po průkazu a vytáhl na něj pistoli, na toho hraničáře, a řekl, „přejdu tady v každém případě, ale když budeš rozumnější, nikdo se o tom nedozví. Teď mi dáš tu svoji flintu a já ti ji položím na hranicích a zůstane to mezi náma.“ No, naštěstí ten měl rozum... Tak on to tak udělal, a jak byl na hranicích, tak mu tam položil všechno a uháněl do Rakouska. No a pak se dostal do Anglie. A ještě žije pořád, ačkoliv už má čtyřicet let.

Vy když si vzpomínáte na válku, tak třeba v té škole, bylo to téma, že jste ze smíšeného manželství?

No jistě. Já jsem byl položid, musel jsem se hlásit pořád. Což člověk by se mohl propadnout, víte?

Jak hlásit?

No na začátku, kdo je tady položid. Před třídou.

A kolik vás takhle bylo ve třídě?

Myslím, že tři. Každý rok na začátku roku. A myslím, že na začátku školního roku 1942, že mě pozval třídní a řekl, „míšenci měli zůstat doma“. A já jsem se samozřejmě zhroutil. Najednou svět jako by... já jsem to nějak moc prožíval, víte?

2 Mikuláš Landa (1911–1994) byl komunistický činitel, v roce 1950 se stal vedoucím tajemníkem Krajského výboru KSČ v Ústí nad Labem. Záhy byl však odvolán, následujícího roku zatčen a v lednu 1954 v procesu se skupinou funkcionářů stranického aparátu v čele s Marií Švermovou odsouzen na dvacet let odnětí svobody za údajnou velezradu. Propuštěn byl na amnestii v roce 1960.

Vždyť to byla přirozená reakce.

Jo, ale to se mi pak stalo třikrát v životě, že mě odněkud vyhazovali, takže jsem už měl trénink. Když mě vyhazovali z [Historického] ústavu v roce 1969, tak třeba můj kamarád Zdeněk Šolle, ten, co dělal dělnické hnutí, říkal: „Vždyť to mi nemůžou udělat, já jsem laureát státní ceny,“ a já nevím co ještě, „člen korespondent, to mně nemůžete udělat.“ Mohli udělat, no! Mně pan [Oldřich] Říha³ řekl, „musím Vám sdělit, že Vaše žádost v konkurzu ... že jste neuspěl“. Já jsem řekl, no tak co dál. A to je vše, to je vše. On mi podal ruku, já jsem ji nevezal, otočil jsem se a zabouchl jsem za sebou dveřmi. Nechtěl jsem si s ním ani jen tak formálně podat ruku. A oni tam brečeli a byli z toho zhroutení. Ale já už jsem měl trénink. Mezitím mě ještě v roce 1950 vyhodili z [Filozoficko-historické] fakulty [Univerzity Karlovy].

Vás vyhodili z jakého studia?

Od roku 1949 jsem studoval filozofii a historii. To jsme ještě věci docela otevřeně diskutovali, až jsem řekl, že nejsem marxista, ale že jako pro socialismus jsem, pro boj za mír samozřejmě taky. Tenkrát pro mne byl velkou autoritou [Josef Lukl] Hromádka. Já jsem ho ještě zažil, to byla dost impozantní figura. A tak jsme diskutovali, až jednou, když byla korejská válka, tak mě požádali o referát. No, tak jsem jim řekl, že teda podle mě je to útok Severu na Jih, a ne obráceně, a že my když jsme podepsali stockholmskou mírovou výzvu,⁴ že nemůžeme podporovat třetí světovou válku nebo vývoz revoluce na bodácích, to je jaksi nemarxistický. A tak oni začali sbírat podpisy, aby třídní nepřítel byl vyloučen ze studia, páč za dělnický prachy aby takovejhle člověk studoval... No to byli někteří, kteří později udělali docela zajímavou kariéru, jako Karel Bartošek nebo [Karel] Pichlík. Tenkrát byli takoví ti hlavní svazáci, velice rázní, a ti se tenkrát o to postarali, že jsem byl vyloučen a že jsem skončil v roce 1950 na stavbě. A od roku 1951 jsem pak byl dva roky na vojně. Tak na vojně jsem pak si podal žádost o pokračování ve studiu, dostal jsem výborný posudek, jaký jsem nový člověk a tak, a na stráží [v pohraničí], na Šumavě. S tím jsem šel k nějaké komisi, která se kvůli tomu vytvořila, vypyтали se mě na různé věci, a pak s velkým váháním mně dovolili po skončení vojny zase studovat, ale jenom historii.

3 Oldřich Říha (1911–1974) byl marxistický historik, který se zabýval především hospodářskými a sociálními dějinami. Před válkou byl členem Historické skupiny, v roce 1949 byl jmenován profesorem na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a jeho kariéra vyvrcholila v roce 1970, kdy se stal ředitelem Ústavu československých a světových dějin ČSAV. Na přelomu 60. a 70. let se podílel na čistkách mezi historiky na Filozofické fakultě UK a v Historickém ústavu ČSAV.

4 Stockholmskou výzvu přijal Stálý výbor Světového kongresu obránců míru na svém zasedání dne 19. března 1950 ve Stockholmu. Výzva požadovala bezpodmínečný zákaz jaderných zbraní, byla koncipována jako mezinárodní petiční akce a adresována parlamentům celého světa. V Československu probíhala podpisová kampaň v květnu 1950 a připojila se k ní naprostá většina dospělých obyvatel.

Bedřich Loewenstein jako voják základní prezenční služby, kterou absolvoval v letech 1951–1953 (foto v osobním archivu Tomáše Hermanna)

Mohla bych se ještě vrátit k té době těsně po válce? Vaše maminka mluvila německy, že?

Ano, ten problém byl holt ten, že předtím jsem byl položid a potom jsem byl poloněmec. Maminka byla učitelská dcera z Budějovic, ale z německé rodiny. V pětáctýřicátém přišla ta Revoluční garda...

Do Vašeho bytu?

Do bytu, ano. No a ptali se, co a jak. Vlastně moc se neptali. „Tak co jste? Jste Němci. Norimberský zákony už neplatí. Žádný položid, tak jste teď Němec.“ Pak se vrátili oba bratři, tak tím pádem jsme pak z toho byli vyňati. Ale předtím jsme byli oba v nebezpečí – nejdřív nás vyhodili z bytu, pak jsme museli jít k sedlákovi pracovat. A pak měl být odsun. Takže to byl dost nepříjemný zážitek.

A za války jste měli kontakt s Vaším otcem?

Kontakt měli přes Švýcarsko. A to byl nějaký známý oční lékař, já nevím kde, v Curychu myslím, kam psávali tak jednou za rok po-

zdrav, pohled. „Máme se dobře a jsme zdraví,“ a tak dále, „pozdravujte přátele.“ A to samé posílal zase otec taky do Švýcarska ze Skotska. No a pak přišel do Prahy zase pozdrav ze Švýcarska, „naším známým se vede dobře a pozdravují vás“. Na základě toho byla maminka dokonce předvolána ke gestapu a tam ji drželi, a pak ji dokonce zatkli a ona seděla pár týdnů na Pankráci. Ale pak se za ni zaručil jeden německý profesor, a tak ji z toho vytáhl. Já už ani nevím, jak jsem ty dny přežil. Já už nevím, u koho jsem byl, tak jsem to úplně zapomněl. A jestli jsem byl doma... Myslím, že ne... asi se o mě někdo postaral. To jsem úplně vytěsnil. Kupodivu já teď opravdu nevím, zapomněl jsem to totálně, ačkoli jinak nemám špatnou paměť. Pak byla doma, ale všechny její věci byly zkonfiskované.

Vy jste po válce vycestoval za Vaším tátou?

Ano, v roce 1947, to už jsem mezitím zase začal chodit do školy. V roce 1947 jsem tam v létě byl dva měsíce, ne celou dobu s ním. Já jsem jezdil sám autostopem po Anglii a Skotsku. Taky jsme měli pár známých, a ti mě zvali. A byli hodně takoví otevření a skromní, takže jsem potom byl hrozný anglofil.

A při studiích se Vám už nějak rýsovalo, co byste pak rád dělal?

Víte, já jsem byl dost takový nezralý, po všech stránkách. Nesmělý, a taky nejistý, a taky jsem měl pocit, že odevšad mě vyhazují a já si nejsem jistý, jestli to, co si myslím, nebo co umím, jestli to je vlastně správný. Takový jsem byl ještě ve dvaceti,

víte? A pak jsem byl na té vojně dva roky, a to ještě ze mě vytloukli zbytek, co jsem měl z toho ymkařství a toho masarykovství a ty všechny věci, co jsem měl načtené a měl jsem určité přesvědčení. A teď jsem si říkal, no tak všechno je k ničemu, ten komunismus je tu asi navždycky, nebo aspoň nadlouho. Tak ne že bych byl oportunista, ale přece jenom jsem si říkal, co vlastně mám v tom režimu dělat? Jedině dělat odborníka, specialistu na něco, nekoukat vpravo ani vlevo, jakkoli mi to bylo zhloubi duše cizí, být specialista. To opravdu člověk byl „zkažený“ Masarykem a Rádlkem, chtěl být intelektuálem, odpovědný. No ale nic jiného člověku nezbývalo. Na fakultě nebylo nic pořádného, nic, co by mě bavilo. Akorát [Josef] Polišenský byl dobrý. Nebyl nijak výrazný, ale on byl liberál. On byl jako houba, všechno nasál do sebe. A věděl kde, v kterém archivu leží to a to. Nijak vám nedal žádný návod nebo nějaké údaje, ale on vám řekl, „podívejte se, tam v té Mladé Boleslavi je ten a ten archiv, a tam se podívejte na to a to. No, pak člověk přijde s nějakou prací... Nedal vám návod, jak to zpracovat nebo jak to formulovat. To bylo fakt dobré, nechal vás dělat. Byli jsme u něho s [Robertem] Kvačkem, [Miroslavem] Hrochem, [Dušanem] Třeštíkem a já.

Tak to byl tedy silný ročník!

A já jsem byl skamaráděný akorát s Hrochem. (*smích*) No, pak jsme se rozešli v roce 1968. On byl naprostý oportunista a spolupracoval taky [se Státní bezpečností]. A šel dál, než slušný člověk měl a mohl. Tak jsme se přestali stýkat. Dokonce jsem na něho dlouho byl velice nasranej. Druhý takový výtečník byl Jiří Kořalka. S ním jsem seděl taky v Historickém ústavu později. A on taky nebyl špatný, ale byl tak hrozný oportunista už tenkrát. Já jsem si o Kořalkovi nikdy nedělal iluze. Když někoho kritizovali, tak člověk věděl, že když je někdo kritizovaný, tak je tabu. Kdežto on, když někdo ležel na zemi, tak měl fyzickou potřebu si do něj taky kopnout, víte? A když přišla ta normalizace, tak on se nejdřív snažil, byl předseda ROH v ústavu, a tak nám všem podepisoval ten vyhazov. (*smích*) No, ale pak ho vyhodili taky – byl myslím jeden čas v Táboře, v tom muzeu husitském. To už ale spolupracoval, byl velice pilný a podával na nás hlášení. Také jedině on a Hroch směli v sedmdesátých a osmdesátých letech jezdit ven.

Můžu se zeptat, v těch padesátých, šedesátých letech, přimělo Vás něco uvažovat o sobě jako člověku z židovské rodiny?

No, tak to jsem vždycky věděl, že jsem zčásti Žid. Ale co se týče dalších lidí, nijak v mém vztahu nehrálo roli, zda jsou, či nejsou Židé. Když to náhodou byli taky Židi, tak tam spíš bylo vědomí nějaké společné zkušenosti, řekl bych, čili jak jsme nepatřili ani tam, ani tam, ale fakt je, že jsem nikdy nějaký vědomý Žid nebyl. Židovská tradice mi nic neznamenala. Já jsem dodatečně objevil mnoho motivů, které mi jsou blízké. Chtěli to poutnictví, to, že [je třeba] jít dopředu a neohlížet se dozadu, tak to měl sice i Hromádka, ale je to židovský motiv, abrahámovský nebo mojžíšovský. A mnoho takových věcí. Nesloužit těm modlám. Ani ne tak, že by to byla zbožnost, ale negativně. Negativní nesloužit, nedělat... nezabsolutizovat si nic pozemského. Taky to je židovský motiv. A mnoho a mnoho ještě dalších, já bych

mohl pokračovat, ale tak to jsem dodatečně objevil, ale ne že bych někdy nějak studoval nějaký náznak židovství nebo co.

Jedno z Vašich důležitých témat je kritika nacionalismu.

Pro mne byl nacionalismus vždycky velice dvojnásobný, byl to běh hrozící pádem do barbarství. (*smích*) A řekněme spíš taková slepá ulička vývojová. To jsem relativně brzy začal takhle formulovat. Ale mně trvalo dlouho, než jsem si našel něco svého, o čem bych byl přesvědčený. Jak jsem říkal, já jsem se vyvíjel dost pomalu a tak možná ve čtyřicítce jsem to pak věděl. Možná trochu dřív už, ale pak definitivně, když jsem v padesátce [v roce 1979] přišel do [Západního] Berlína. Všechno, co jsem napsal před rokem tak 1963, to bych moc nechválil. Liberalizace přišla až později. Pamatuji se sice, že už v roce 1963 byl *ĐaS* dost nekonformní. Já jsem například napsal článek o hnědém kultu, už v roce 1962. Hnědý kult, každý věděl, že nejde jenom o hnědý kult Hitlera, ale že jde taky o ten kult nový. No, tak takhle mezi řádky se furt psávalo, a trochu narážky a trochu být drzý. A taky pak *ĐaS* zavřeli, dosadili novou redakci, a už jsme tam pak přestali psát, v roce 1965.⁵

S tím je zase spojená anekdota. Já jsem měl připravený ještě, ostrý dost, článek o židovském vtipu. Bylo to v podstatě o knize Salcie Landmann, asi znáte, ne?⁶

Ano.

A tu jsem měl tenkrát, už jsem si ji někde koupil, nebo mi ji někdo přivezl, a mně se to líbilo jako historický pramen pro sociologii židovského vtipu. A tak jsem o tom napsal článek do *ĐaSu*. Mezitím ten *ĐaS* zglajchšaltovali, dali tam nové vedení, my jsme tam přestali psát. A teď jdu po ulici a potkám Emanuela Mandlera. Emanuel Mandler byl tenkrát členem redakce *Tváře*. A říkal, „no tak když teda máš tady článek, dej ho sem, vytisknem ho ve *Tváři*“. No, já jsem řekl, „vlastně proč ne“? Navíc *Tvář* byla taková nonkonformní... Můj článek o židovském vtipu tam vyšel v roce 1965.⁷ Ideologické oddělení ÚV z toho bylo špatné; *Tvář*, a teď dokonce pracovník Historického ústavu píše pro *Tvář*. Pozval si mě Josef Macek, ředitel [Historického ústavu]. Povídá, „no, hele, tak co?“. A já jsem mu říkal, „no, tak to vzniklo, já nejsem žádný od *Tváře*, já jsem jim dal jeden článek, který jsem chtěl vlastně dát do *ĐaSu*“, a tak dále. No, on začal povídat: „Nechtěl bys odejít“ – nebo nevím, jestli mně tykal – „odejít do Filozofického ústavu? Stejně mám dojem, že ty Vaše zájmy jsou spíš filozofické. Jak se tady cítíte?“ „Já se tady cítím velice dobře a mám tady přátele a téma, ten nacismus, ten mě velice baví a dělám to rád.“ „No, tak

5 Na jaře 1965 byla z rozhodnutí ideologického oddělení a sekretariátu ÚV KSČ vyměněna redakční rada a redakce časopisu *Dějiny a současnost*, v čele se šéfredaktorem Zdeňkem Šiklem, a politicky konformizován jeho obsah. Na jaře 1968 se pak situace v časopise vrátila k původnímu stavu, než bylo v následujícím roce jeho vydávání z politických důvodů zastaveno.

6 Salcia Landmannová (1911–2002) byla švýcarská spisovatelka, narozená v židovské rodině v Haliči. Její kniha *Der jüdische Witz: Soziologie und Sammlung* poprvé vyšla v roce 1960, stala se bestsellerem a byla přeložena do mnoha jazyků.

7 Viz LOEWENSTEIN, Bedřich: Mimo jistotu a moc. In: *Tvář*, roč. 2, č. 6 (1965), s. 31–36.

dobře, tak zůstaňte.“ On byl Macek takový srdečný. On sice seděl v ÚV KSČ, on seděl v parlamentu, on seděl v předsednictví Akademie [věd], a tak dále, ředitel Historického ústavu, a já nevím, co ještě všechno. Každý rok ještě napsal novou knihu. To všechno stačil. Milenky měl furt nějaké, renesanční člověk! Já mu tak počítám k dobru, že on nebyl jenom aparátník, ale on v tu chvíli byl srdečný a řekl, „no dobře“, a mohl jsem zůstat.

Ještě i po válce jste byl aktivní v Akademické Ymce, ne?

Ano, a na jeden seminář pořádaný Ymkou chodil i [Jan] Patočka. Takže jsme tenkrát chodili všichni na Patočku, v pátém poschodí [v ulici] Na Poříčí. On myslím směl tenkrát ještě přednášet na fakultě, ale už dosluhoval, a pak ho vyloučili. Ale to bylo v roce 1950 a to ještě mohl. No a pak on dělal něco, co bylo zcela v Československu mimo. Dělal seminář o politickém myšlení! A jmenovalo se to Kritika liberalismu. No, ta kritika liberalismu, to jistě bylo spíš teda trochu navenek, dělali jsme holt referáty o Hobbesovi a o Rousseauovi a já nevím o kom ještě. No a já jsem se přihlásil drze na Rousseaua, ačkoli jsem měl o něm načteno hrozně málo. Tak jsem věděl, co o něm píše Rádl v *Dějínách filosofie*, ale ne moc víc. A když jsem pak teda měl mít ten referát, tak jsem se začal omlouvat, že jsem to nestihl docela a že... Tak mě Patočka přerušil a říkal, „pane kolego, to posoudíme sami“. To pak se stalo okřídleným slovem, když jsem se začal někde omlouvat, tak mi říkali, „pane kolego, to posoudíme sami“. (*smích*)

Vy jste se s Patočkou stýkal pak ještě i na začátku sedmdesátých let?

No, chodili jsme za ním, chodili jsme za ním. Od konce roku 1969 jsem pracoval na obchodním zastupitelství a velvyslanectví⁸ a nosil jsem mu knihy, který mu posílali, kurýrní poštou různé věci, i nějaký svoje věci jsem mu nosil. A on byl docela rád, když jsem za ním chodil.

Komu všemu jste ještě nosil z velvyslanectví poštu nebo vzkazy?

No tak například Daně Němcové, s tou jsme se stýkali už dávno, nebo... [Ladislavu] Hejdánkovi taky, ale hlavně Vilému Prečanovi, ještě než odešel [do SRN]. To já už teď nedám dohromady. No ale celkem to byly stovky. A nedělal jsem to bez rizika, kdyby mě někdo po cestě z velvyslanectví zastavil, tak jsem šel do basy... A [Pavlu] Kohoutovi jsem také nosil nějaké věci ven, a potom ten historik, co píše jednu knihu za druhou o komunismu.

8 V letech 1969–1978 pracoval Bedřich Loewenstein jako tlumočník a překladatel, nejprve na obchodním zastupitelství a po navázání diplomatických styků v roce 1973 na ambasádě Spolkové republiky Německo v Praze. Když v roce 1978 získal pozvání na profesorské místo na Svobodné univerzitě v Západním Berlíně, několikrát se marně pokoušel vycestovat. Podařilo se mu to v lednu 1979. Vycestoval se svou mladší dcerou (starší byla v té době již plnoletá a v Československu zůstala). Jeho manželka, spisovatelka Marie Stryjová zemřela v roce 1977.

Kaplan? Karel Kaplan?

Kaplan, jo! Tomu jsem propašoval celý archiv. To mi jednou přinesl Milan Otáhal takovou brašnu. Nejdřív se mě ptal: „Hele, já tu mám nějaký věci pro Kaplana“ – Kaplan už byl venku⁹ – „bylo by možno dostat to na vyslanectví?“ „No samozřejmě!“ Já myslel, že je to pár lejster v jedné tašce, nebo tak. No a ona to byla takováhle brašna. Těžká, aspoň tak deset kilo. Přivezl mi to autem, to bylo u průjezdu. My jsme měli takový průjezd starý. Tak tam jsem to vyložil, vytáhl jsem to nahoru, zamkl jsem to u mě ve svém kamrlíku, potom jsem se na to koukal, no bože můj. Tak jsem to asi týden, každý den pár kilo, vlekl v brašně, teda ve své aktovce, tam jsem to zamkl, měl jsem takovou plechovou skříň, která se dala zamknout. No a pak kulturní atašé, nebo tiskový atašé,¹⁰ ten to potom vzal do auta a odvezl do Weidenu, tam to předával, oni to pak poslali do Mnichova asi. No ale ten kus od nás – my jsme bydleli v Jirchářích – od Jirchářů na Malou Stranu, to bylo na mně... Tak jsem to tam dotahal, no a myslíte, že mně Kaplan někdy řekl, „to je fajn, žes to udělal“? Ne! Nikdy neřekl ani slovo. (*smích*)

To je děsný.

A přitom to musel vědět, že to šlo přese mě. To nebylo bez rizika. Přiznávám, že jsem měl někdy... neříkám strach, ale...

Obavy určitě, ne?

No jistě! No, taky jsem nebyl sám, měl jsem dvě děti a nemocnou ženu,¹¹ a tak kdyby mě sebrali, tak kdo by se o ně postaral?

To jste byl odvážný.

No, tak nechci se přeceňovat, já jsem nebyl moc odvážný člověk, ale někdy jsem tu svoji zbabělost překonal.

Vy vždycky umenšujete svoji roli.

No tak já že bych byl jako hrdina, nejsem, nejsem žádný, vůbec... Vytanula mi teď taková scéna. V roce 1950, to jsem byl ještě na fakultě, tenkrát byla korejská válka. Kvůli ní mne vlastně tenkrát vyhazovali. No a nejdřív, jak známo, zaútočili ti severní

9 Karel Kaplan legálně vycestoval do Spolkové republiky Německo v roce 1976.

10 Jednalo se pravděpodobně o tiskového referenta velvyslanectví SRN Hartmuta Wagnera, který v rámci svého referátu (a podle diplomatických možností) měl na starosti styk s disentem a podílel se takto na jeho komunikaci se zahraničím. Viz PREČAN, Vilém: Léta velkého zázraku. In: PREČAN, Vilém – UHDE, Milan (ed.): *Ve službách společné věci: Wolfgang Scheur a Praha 1981–1989 / Im Dienst der gemeinsamen Sache: Wolfgang Scheur und Prag, 1981–1989*. Brno – Praha, Atlantis – Československé dokumentační středisko 2001, s. 212.

11 Marie Stryjová byla nemocná již v době, kdy se vdávala. Její zdravotní stav se postupem času stále zhoršoval a v roce 1977 spáchala sebevraždu. Z literárního díla Marie Stryjové vyšly za jejího života časopisecky jen některé povídky. Knižně byly publikovány její povídky z Volyně, odkud pocházela, péčí Vladimíra Binara až v roce 1982 (*Nad rovinou*. Praha, Mladá fronta) a další dvě knihy až po pádu komunismu (*Mlč*. Benešov, Eman 2006; *Pokojík*. Benešov, Eman 2009).

Bedřich Loewenstein 3. května 1975 ve Voršilské ulici v Praze 1, jak ho během intenzivního sledování zachytil fotoaparát příslušníka Státní bezpečnosti. Vlevo jeho blízký přítel Kurt Sontheimer (1928–2005), profesor politických věd na mnichovské univerzitě a uznávaný odborník na dějiny německé politiky a politické kultury ve dvacátém století (foto Archiv bezpečnostních složek, Praha, fond Správa sledování SNB – svazky: arch. č. SL-3920 MV, krycí název „Lýkovec“)

Korejci a obsadili asi tři čtvrtiny Jižní Koreje, že. A potom Američani v protiútoky je odřízli a zajali tu severokorejskou armádu, která byla na jihu. A tak tam ještě přetnuli ten poloostrov, a potom postupovali na sever a v tu chvíli zasáhla Čína a poslala tam své dobrovolnické vojsko. No a to byl důvod, proč se na filozofické fakultě, ve velké posluchárně, svolala valná hromada, nebo já nevím, celofakultní shromáždění. Tam bylo prostě úplně nabito, seděli na schodech, a vepředu, nevím už kdo, děkan nebo kdo, nebo předseda strany, prohlásil: „Soudruzí, soudružky, mám pro vás radostný ohlášení, že od této chvíle čínští dobrovolníci na straně severokorejského lidu ženou americké imperialisty do moře.“ A v tu chvíli všichni vstali a freneticky tleskali, deset minut nejmíň.

To je strašný.

Deset minut tleskali, a „hurá, ať žije soudruh Stalin a Mao Ce-tung“, a tak dále. A já jsem v tu chvíli seděl a zůstal sedět. No, pak jsem si říkal, to jsem teda...

Jste dobřej.

No ale já jsem to vydržel tak možná pět minut sedět, a pak jsem taky vstal. (*smích*) To byl takovej tlak, víte? Morálně. Vydržel jsem docela dlouho sedět, ale pak i já jsem vstal, netleskal jsem, ale i tak jsem se aspoň trochu přidal.

Tak to už je spíš davové šílenství.

Je to davové šílenství. Opravdu, je to masová psychologie, taková neuvěřitelná. To už dneska málokdo se k tomu přizná, že tenkrát takhle freneticky tleskal... A pak je důležitý ten morální rozpad – kvůli strachu a vzájemnému osočování a udavačství. Moje zkušenost byla hlavně ta poúnorová – lidé tak hrozně rychle kapitulovali. Ale fakticky po únoru najednou všichni, ale tak rychle, vyklízeli všechny pozice! Vezměte moji třídu na reálném gymnáziu: oni všichni v té poválečné době byli nársoč [stoupenci Československé strany národněsocialistické]. Velice explicitně antikomunisté. A mně se posmívali, že jsem – já jsem byl sociální demokrat už tenkrát – tak že jsem podnájemník u komunistů, víte? A potom, co se stalo v létě osmačtyřicet... Vrátili se z prázdnin a všichni byli v SČM. Rodiče jim řekli, „když chceš studovat, tak do svazu mládeže“. A ti všichni najednou pak z toho udělali z nouze ctnost, a „ty seš blbec, že tam nejdeš“. No a tak dál. Tak to jenom říkám, jak rychle... žádná morální substance tam nebyla. Nic, jen pragmatická úvaha.

To je děsivý.

Je důležitý, myslím, to, co se mi furt vracelo, teda po únoru a potom zase po srpnu osmašedesát: ti lidi hrozně rychle kapitulovali. Od té doby člověk nedůvěřuje v takovou tu morální strukturu, že nějak funguje opravdu. No a taky nějaký svědomí a odvaha taky jít proti proudu a nějakým způsobem se angažovat.

Evropský Středoevropan Bedřich Loewenstein

Miloš Havelka

Každý silný dojem ukazuje člověku život ze své vlastní strany a svět se pak dostává do nového osvětlení: tím, že se takové události opakují a navzájem propojují, ustavuje se naše naladění vůči světu. Pro hloubavé a afektivní povahy pak celý život dostává své zbarvení a svůj výklad z jednoho postoje. Vznikají univerzální nálady, které se mění v závislosti na tom, jak život člověku odhaluje stále nové stránky.

Wilhelm Dilthey¹

Antropologie dějin

Slova, která v komprimované podobě vyjadřují základní filozoficko-teoretickou pozici historika Bedřicha Loewensteina, pocházejí z jeho úvah o českých dějinách a národní identitě z roku 1988: „Dějiny nejsou a nemohou být ... národní galerií světců a héroů, nýbrž [jsou] dějinami omylných, slabých, často zlých a hloupých

¹ DILTHEY, Wilhelm: *Gesammelte Schriften*, sv. 2: *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation*. Leipzig – Berlin, B. G. Teubner 1923.

lidí, jako je máme dnes a denně kolem sebe. Dějiny jejich omylů, selhání, utrpení, proměn jejich životních podmínek jistě nepřispějí ke kultu čistého a neposkrvněného národa, zato však k pochopení toho, co je člověk, jaké jsou jeho meze a schopnosti, které jsou slepé uličky i schůdnější stezky, jaká jsou pravidla civilizovaného života...“ Tak Loewenstein psal v exilovém *Svědectví*² v době živých diskusí o pojetí českých dějin,³ navazujících na vydání dokumentu Charty 77 „Právo na dějiny“.⁴

Jako východisko a nezákladnější vrstva Loewensteinova zájmu o dějiny se zde programově otevřelo hledisko antropologie dějin; a člověk, individuuum, aktér, subjekt a osobnost, s jejich chováním a orientací, rozhodováním a jednáním, se ukázali principiálněji než jen v historických podobách svého života, jak je zachycuje historická antropologie.

Šlo o perspektivu, která byla nepochybně vázaná osobní zkušeností. K jaké jiné instanci než k univerzální lidskosti se mohl odvolávat historik připomínající, že „data mého života se ... zhruba kryjí s událostmi katastrofického 20. století, nejen se symbolickou hospodářskou krizí na začátku a na konci. Když mi bylo deset, zažil jsem německé tanky v Praze, v šestnácti a znovu ve čtyřiceti sovětské – vždy se závažnými následky. Když jsem se v padesáti stěhoval do Berlína, přistál ve stejnou dobu ajatolláh Chomejní v Teheránu – s asi nesrovnatelnými důsledky. Nechci se však zabývat tím, co z těch velkých dějin konkrétně vyplývalo pro můj malý příběh, ani jaké nesměrodatné postoje jsem sám zaujímal vůči ‘aktům světového ducha’, jde ... jen o celkovou bilanci velkých problémů a omylů mé generace: ty však byly vlastním pozadím a výzvou pro mé uvažování.“⁵ Více než o nějakou sublimaci osobních zážitků zde tedy šlo o spontánní vymezování nejširšího možného horizontu historického zájmu.

V určitém smyslu (a na jedné určité úrovni) byly pro Bedřicha Loewensteina lidská přirozenost a základní emoce v různých dobách a na různých místech vždy v zásadě stejné⁶ (strach, důstojnost, závist, empatie, bolest, racionalita a účelnost, solidarita, sobectví, ctižádost, snaha ovládat a sklon k násilí a podobně), i když na jiných historických a kulturních úrovních to samozřejmě neplatí bez výjimky.

2 LOEWENSTEIN, Bedřich: České dějiny a národní identita. In: *Svědectví*, roč. 21, č. 83–84 (1988), s. 567–575, zde s. 573.

3 Viz samizdatový sborník *Pojetí českých dějin*, sv. 2. Praha 1987.

4 Viz CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, sv. 2: 1984–1989. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 625–633, D280: Právo na dějiny. (Dokument č. 11/84); srv. také další texty této diskuse, mj. stanovisko čtyř historiků (Miloše Hájka, Hany Mejdrové, Jaroslava Opata a Milana Otáhalu) k „Právu na dějiny“ (*tamtéž*, s. 659–661, D287, dokument č. 16/84). Viz také HAVELKA, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin*, sv. 2: 1938–1989. *Akcenty a posuny české otázky*. Praha, Torst 2006, s. 362–508.

5 LOEWENSTEIN, Bedřich: Retrospektiva: Několik úvah k vlastním osmdesátinám. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 6, č. 2 (2009), s. 63–78, zde s. 73.

6 Srv. k tomu podrobněji BURKE, Peter: Collective Psychology and Social Change: Achievements and Problems. In: LOEWENSTEIN, Bedřich (ed.): *Geschichte und Psychologie: Annäherungsversuche*. Pfaffenweiler, Centaurus 1992, s. 20–37; podobně viz BURKE, Peter: Stärken und Schwächen der Mentalitätsgeschichte. In: RAULFF, Ulrich (ed.): *Mentalitäten- und -Geschichte*. [West-]Berlin, Wagenbach 1987, s. 30.

„Jednodušeji se dá sotva vyjádřit,“ připojuje Loewenstein své kulturněantropologické *equilibrium*, „že si sice naše sociokulturní rozdíly uvědomujeme, že bychom je ale neměli dramatizovat.“⁷

Jako jedno ze základních odůvodnění této perspektivy by mohla sloužit také slova Tomáše Garrigua Masaryka, jehož dílu Bedřich Loewenstein věnoval po celý život velkou pozornost, i když se projevila jen v menších studiích: „Kdo nerozumí současnému společenskému životu, ten nerozumí starším a starým společností, neboť 'lidé jsou to, čím vždy byli'.“⁸

I když se Bedřich Loewenstein nikdy – pokud vím – neodvolával na *Novou vědu* Giambattisty Vica, strukturální analogii jeho vlastního antropologického přesvědčení k Vicově chápání předpokladů porozumění minulosti nelze přehlédnout. Tezi, že historickým jevům a artefaktům můžeme rozumět jen do té míry, s níž rozumíme člověku, který je vytvořil (a kterému rozumíme v první řadě proto, že byl v zásadě stejný jako my), by Loewenstein nepochybně přijal. Pro Vica to ovšem také znamenalo: právě pokud a do jaké míry rozumíme nám samým, našim přednostem i nedostatkům. Neboť jen tak se může v plné síle vyjasňovat odpověď na otázky „proč“ a „jak“. „Přirozenost věcí není nic jiného,“ tvrdil totiž Vico, „nežli že se věci rodí v určité době a určitým způsobem, a kdykoli jsou tu tytéž skryté podmínky, věci se rodí tak a ne jinak.“⁹

Obousměrnost vztahu *My a ti druzí* – jak zní název jedné z Loewensteinových publikací¹⁰ – se proto měla týkat nejen skupin nebo etnik, národů a nacionalismů, ale i osob a osobností, individuů a bližních, způsobů jejich koexistence, jejich soužití a sdílení událostí. A nešlo jen o pochopení distancí a diferencí, ale především o specifickou úroveň konstrukcí identity, nebo alespoň o podobnosti ve vztazích. Pouze ze znalostí nás samých totiž můžeme poznávat „ty druhé“ a rozumět jim, jejich jinakost a omezenost jsou jen jinou formou omezenosti a jinakosti naší. Což pro Loewensteina ovšem rozhodně neznamenalo, že by se něco mělo omlouvat. Je to diferencující, méně exploatované východisko jak pro možné historické komparace, tak pro hlubší pochopení „sdílených dějin“ (*shared history*): „České dějiny nebyly jen dějinami českého etnika, nýbrž stálého soužití, vzájemného pronikání se sousedy, přejímání forem života, myšlení, kultury, techniky, ekonomie. Je absurdní chtít izolovat jeden národ z evropské soustavy 'spojitých nádob'; o to absurdnější v národnostně smíšených Čechách, v kosmopolitní Praze.“¹¹

7 LOEWENSTEIN, B.: České dějiny a národní identita, s. 574.

8 MASARYK, Tomáš Garrigue: *Pokus o konkrétní logiku: Třídění a soustava věd*. Praha, Masarykův ústav AV ČR – Ústav TGM 2001, s. 119.

9 VICO, Giambattista: *Základy nové vědy o společné přirozenosti národů*. Přeložil Martin Quotidian. Praha, Academia 1991, s. 103.

10 LOEWENSTEIN, Bedřich: *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno, Doplněk 1997.

11 LOEWENSTEIN, B.: České dějiny a národní identita, s. 573 n.

Historik a jeho situovanost

Životy lidí se samozřejmě neodehrávají ve vzduchoprázdnu, ale v prostředí přeplněném nejrůznějšími historicky proměnlivými a systémově působícími duchovními, ideovými, politickými, technickými a dalšími výtvy a institucemi, které se prosazují s různou intenzitou a různým směrem, které ale svou plnou realitu získávají až poté, kdy na ně lidé přistoupí, kdy jim podlehnou, uvěří jim a ztotožní se s nimi, kdy začnou na jejich základě rozhodovat a jednat. Individualizované historické „konstelace“ a „figurace“¹² lidských vlastností, sociálních vztahů a „historických sil“, a samozřejmě také jejich odlišné hierarchie v odlišných „situacích“ vývoje, pak kladou zvláštní nároky na porozumění lidským orientacím, které se v jejich rámci utvářejí.

Právě to Loewensteinovi dovolilo otevřít třeba onu dimenzi problematiky nacionalismu, již pouhá deskripce fází jeho vzestupu nebo i strukturálně-funkcionalistická teorie jeho zdrojů¹³ (jak ji známe například od Ernsta Gellnera) zachycuje jen velmi obtížně: psychologickou motivační intenzitu nacionalismu, jeho politicky manipulativní sílu i jeho přežívání ve společenských podmínkách, které učinily pro Loewensteina jak nacionalismus, tak jeho kognitivní a morální nároky v moderním evropském světě strukturně nepotřebnými.

Schopnosti a ctižádosti, sebestřednost a egoismus, politické a hospodářské zájmy a potřeby, vztah k ostatním aktérům a subjektům, omyly i nepředvídavost se tak nutně dostávají do silného napětí s působením organizující a nosné, často samočinné a setrvačné síly hospodářských příčin a systémových daností, které lze využívat nebo i zneužívat. Hodnotové a hospodářské „příčiny“ však od sebe nelze zcela oddělovat. Důsledkem je otevřenost dějin, ve které to, co se zdá nahodilé, se může stát nutností, a zároveň to, co se zdá nevyhnutelné, se může proměňovat nahodilými vlivy.

Vývoj podobných motivů v přístupu k historickým skutečnostem po Vicovi zjišťovali a sociální a historické důsledky této dodnes působící noetické perspektivy věd o člověku formulovali v sociologicky komprimované podobě ve dvacátých letech minulého století manželé Thomasovi v knize *Dítě v Americe*. Jejich teze „jestliže lidé

12 Pojem historické a sociální „konstelace“ zavedl Karl Mannheim pro zachycení dialektických antinomií, působících posilujícím nebo neutralizujícím způsobem v údobích historických obrátů a změn. „Figuracemi“ rozuměl německo-britský kulturní sociolog Norbert Elias historicky pozorovatelné individuální souvislosti mezi nezávislými a závislými proměnnými, které určitý sociální systém připravují a posléze stabilizují pro jeho určité nové funkce a které umožňují genetický výklad dominujících důsledků z často nepatrných příčin. (Srv. k tomu: HAVELKA, Miloš: Několik úvah a tezí o původu, stavu a možnostech historické sociologie. In: TÝŽ: *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2010, s. 5–84, zde s. 47–53.)

13 Srv. k tomu např. GELLNER, Ernst: *Národy a nacionalismus*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1993 (původní anglické vydání 1988); TÝŽ: *Encounters with Nationalism*. Oxford, Oxford University Press 1994.

chápu nějakou situaci jako reálnou, pak to má i reálné následky“,¹⁴ relativizovala a relativizuje zdánlivě substanciální platnost jak sociálních výtvorů předchozího vývoje, tak okamžitých projektů; zároveň ale přirozeně vede k badatelské otázce, jakým způsobem, z jakých materiálních příčin i jakými duchovními motivy ono „pochopení“, nebo dokonce „podlehnutí“ v určité historické konstelaci vzniká a jak sedimentuje v jednáních individuí.

V českém prostředí, poměrně jednostranně zaměřeném na národní a politické dějiny, často nesené jen hodnoticími soudy, Bedřich Loewenstein podobnými badatelskými intencemi reprezentoval nepřilíš hojně zastoupený pohled „duchovněd“ v silném slova smyslu – jako věd o výtvorech individuálního a kolektivního lidského ducha (jako jsou stát, právo, národ, filozofie, umění, vědecké objevy a literatura, teologie atp., a zejména politika a ideologie) a jako věd o historických formách těchto výtvorů a jejich působení. Pro Loewensteina „fašismus“ nebyl – jako pro hlavní proud domácí historiografie – „jen fašismem, a ‘Evropa’ nebyla jen Evropou krize třicátých let“,¹⁵ a spíše než vlastní praxe nacismu ho proto zajímaly způsoby jeho figurace, jeho situovanost, obecnější kořeny (iracionalismus, „slepé uličky“ naší civilizace, lidské iluze, antiliberální ideologie atp.) a také možné strukturální analogie s přítomností: což se řadě jeho současníků mohlo zdát mnoho, nebo naopak málo.

Minulost v přítomnosti?!

Na této folii se pohyboval i Loewensteinův zájem o „bonapartismus“ jako zvláštní symbiózu osobnosti, jejího charismatu, schopností i sebestřednosti, a utváření režimu moci, z těchto daností vyrůstajícího a na nich závislého, charakteristického odpoutáváním politického systému od společnosti a osamostatňováním samoúčelné, někdy i samočinné diktatury. Skrytě, jen v podtextu knížky o Otto von Bismarckovi¹⁶ lze tak číst o předpokladech a vzniku moderních diktatur, a také o takzvaném kultu osobnosti, jehož prvoplánové a nesystémové kritiky převládaly v době vydání této knihy. „Bonapartismus“ jako zvláštní forma výkonu moci, ve své osobnostní vazbě odlišná od pouhé diktatury (která bývá nanejvýš skupinová), od totalitarismu (který je ve své samočinnosti anonymní) a „hierokracie“ (která je „náboženská“), Loewensteina zajímal po celý život. Jeho větší rukopis „o roli bonapartistického modelu (‘francouzské výzvy’) v německých dějinách od Napoleona po Bismarcka“ zůstal nevydán. „Bylo to ‘psáno do mraků’, či spíše do zásuvky a na základě jen dílčí znalosti literatury, což je dlouhodobě pro vědecký text smrtelné,“ poznamenal k tomu při oslavách osmdesátin autor.¹⁷

14 THOMAS, William Isaac – THOMAS, Dorothy Swaine: *The Child in America: Behavioral Problems and Programs*. New York, A. A. Knopf 1928, s. 572. Podobně viz také RAULFF, Ulrich: *Clio in den Dünsten: Über Geschichte und Gerüchte*. In: LOEWENSTEIN, B. (ed.): *Geschichte und Psychologie*, s. 99–115, zde 101 n.

15 Srv. k tomu LOEWENSTEIN, B.: *Retrospektiva*, s. 65 (viz pozn. 4).

16 TÝŽ: *Otto von Bismarck*. Praha, Svoboda 1968.

17 TÝŽ: *Retrospektiva*, s. 66.

Také první Loewensteinovy vědecké projekty – i když zprvu spíše shodou okolností – stály mimo tradiční český historický obzor. Týkaly se původně německého liberalismu a radikalismu první poloviny 19. století, později předpokladů nacistu a takzvaného německého *Sonderwegu*. Loewenstein se tak v Historickém ústavu ČSAV v šedesátých letech stal „odborníkem na novější německé dějiny“, zčásti i pro širší veřejnost.

Teorie a historická individua

Základní historická imaginace Bedřicha Loewensteina byla – jak už jsem naznačil – antropologická¹⁸ a historicko-psychologická v nejširším smyslu slova.¹⁹ Vyčázela ze sféry politických a sociálních dějin, nejzřetelněji vyjadřujících aktivity individuí i skupin, a z dějin idejí,²⁰ které umožňují porozumět inspiracím a motivům jednotlivých jednání, a také mezím jejich možností, nikdy však v politických nebo pouze sociálních dějinách neustrnula.

Loewensteinovým cílem byl transdisciplinární pohled na skutečný nebo představený význam individuí a jejich přesvědčení, a současně zjištění jejich vlivu na způsoby chování a interakce ve skupinách, na vznik nadindividuálních struktur a na utváření sociálních systémů, které pro něho nikdy nemohly být jen „autopoietické“ (ve smyslu Niklase Luhmanna).²¹ A to včetně způsobů prožívání a interpretace skutečnosti jako zvláštních motivujících sil.

Nejzřetelněji se to asi dá doložit z Loewensteinova úvodu k jeho málo čtenému sborníku *Dějiny a psychologie*, což byla vlastně první větší publikace, kterou sepsal po odchodu na Svobodnou univerzitu do Západního Berlína. Zde jsou dějiny definovány jako „integrující věda, to znamená, že mají co do činění s lidskými motivy, strachy, přáními, agresemi, právě tak jako s formami lidského vědomí, s vůdčími obrazy kultury, vzorci chování a subjektivně poznamenanými představami hodnot. Mnoho z toho nám může připadat cizí a sotva následováníhodné.“²²

18 Této charakteristice je třeba správně rozumět. Loewenstein sice pozorně sledoval práce z oblasti „historické antropologie“, jeho stanovisko je však přesnější ukazovat jako „antropologii dějin“.

19 Loewensteinova historická psychologie ovšem nenavazovala na tradiční psychohistorické zkoumání příčin a motivů jako něčeho zafixovaného v nátlacích rodiny, nýbrž spíše na eliasovské podněty paralelnosti socio- a psychogenetických civilizačních procesů, v nichž se společenské tlaky proměňují v sebeovládání.

20 „Dějiny idejí“ mu byly zvláštní sférou vývoje lidského ducha a zároveň nástrojem, který umožňuje, aby se to, co nás orientuje, legitimuje a motivuje, sice ukazovalo jen jako lidský výtvor z minulosti, ale zároveň také jako něco, co udržuje minulost (a budoucnost) v dimenzích přítomnosti a otevřenosti nejružnějším možností.

21 V Luhmannově teorii pojem *autopoiesis* označuje tu vlastnost systémů, že se samy, ze své vlastní logiky a vnitřními silami („samočinně“) reorganizují a přizpůsobují novým konstelacím vnějších tlaků, že mohou „nezávisle“ vytvářet subsystémy, případně měnit hierarchii těchto subsystémů.

22 LOEWENSTEIN, B.: Einführung. In: TÝŽ (ed.): *Geschichte und Psychologie*, s. 7 n.

Odtud by asi bylo také možné vykládat Loewensteinův zvláštní vztah k historio-
grafickým teoriím, který byl vlastně asymetrický k jeho široce vzdělanému zájmu
o zprostředkování a působení idejí, hodnot, institucí a představ v lidském jednání
a rozhodování. Teorie jej zajímaly především co do jejich realizací a výsledků v kon-
krétních dílech historiků. Jak naznačují zejména některé Loewensteinovy kritické
recenze historických a politologických prací, vycházející nejčastěji v mnichovské
Bohemii, o badatelském významu teorií jako takových měl jisté pochybnosti ze-
jména tam, kde jejich provoz vytlačoval historickou látku, již měly teorie vlastně
vysvětlovat, kde se vzdalovaly od historických aktérů nebo oslabovala konkrétnost
jejich působení a kde se „historické“ stávalo jen „abstraktním“ rámcem. Rozhodně
necítil potřebu teorie rozvíjet, jen je se širokým rozhledem a znalostmi pragma-
ticky využíval. Může se zdát také zajímavé, že se nikdy nepokusil o dodatečnou
teoreticko-metodologickou rekonstrukci vlastního přístupu, případně o formulaci
vlastní teoretické folie při vysvětlování příčin, které nacházel ve svých zkoumáních
historických jevů.

Ukazuje se to už v Loewensteinově způsobu identifikace a orientace badatelských
problémů: nakonec směřovaly k zachycování změn lidského chování, pocitů a afektů
v dlouhodobém civilizačním procesu, ve kterém dochází k proměně „vnější“ discipl-
nace (ze strany centrálních orgánů státu, jeho monopolu moci a řízení, předepsaných
norem atd.) v disciplinaci „zevnitř“ (v internalizaci norem, ve vstřícnosti nebo podlé-
hání „autoritě“, v poslušnosti či podobách nezájmu atd.). Zde Loewenstein samostat-
ně rozvíjel a směrem k ideji pokroku extrapoloval některé motivy *Procesu civilizace*
Norberta Eliase,²³ zejména jeho pojetí civilizace jako neplánovaného, dlouhodobě se
strukturujícího procesu, charakteristického vytěsňováním elementárních životních
dějů (utrpení, bídy, bolesti, osobní závislosti a v neposlední řadě i odkladem smrti).
Tyto motivy aktualizoval svými výklady vývoje jako situace konkurence (a konkurence
jako síly socializace), a také komplementárnosti procesů disciplinace a emancipace.

Komplementárnost disciplinace a emancipace

Procesy dlouhodobé proměny afektů a pudů, změny standardů chování jednotlivců
i skupin byly pro Bedřicha Loewensteina přirozeně propleteny s určitými dobovými
změnami ve struktuře lidské společnosti a státu. Souvisely pro něho s diferenciací
jejich funkcí, jak jsou podmiňovány socioekonomickým vývojem, současně ale zá-
vislé na míře uznání a ochotě se s nimi identifikovat.

Proto se mu ukazovala důležitou ona historicky jedinečná vnitřní spjatost mezi
strukturami, aktéry a událostmi, mezi prosazujícím se státním monopolem moci,
vnitřní disciplinací lidského chování, svobodou moderního člověka, rozvojem
racionálního hospodaření a infrastrukturními tlaky organizace výroby, kterou je
od 19. století možné obecně odkrývat v souvislostech „konkurence“ (boje, soutěže,

23 ELIAS, Norbert: *O procesu civilizace: Sociogenetická a psychogenetická zkoumání*, sv. 1–2. Pra-
ha, Argo 2006 a 2007.

šancí, sebezprosazování atd.) a „vzájemných závislostí“ (solidarity, rovnosti, spolupráce, empatie, dělby práce atd.). Loewenstein si sice uvědomoval význam metafor Maxe Webera o „ocelové kleci“ kapitalistické ekonomiky (a tlaků hospodářství vůbec), jež podle německého sociologa uzavírá individua do vnitřních zákonitostí systému, podrobuje je jeho nutnostem a poukazuje na obecnou dominanci principů účelové racionality; s ohledem na svá východiska měl však mnohem diferencovanější pohled na člověka a jeho možnosti: podrobování mu nemuselo znamenat (jako Weberovi) jen smíření s daným stavem, ale třeba také jeho kultivaci nebo i změnu. Proto také často zdůrazňovaná, údajně osudová a nepřeklenutelná moderní antinomie „etiky na základě přesvědčení“ (*Gesinnungsethik*) a „etiky na základě odpovědnosti“ (*Verantwortungsethik*), opakovaně se navracející v diskusích o morální dimenzi politiky, pro něho nebyla konstitutivní silou výkladu skutečnosti, ale jen osobnostní výzvou.

Kondicionování svobody „zkázňováním“ člověka a jeho projevů je pak možné na jedné straně pochopit jako předpoklad kalkulovatelnosti veškerého jednání, protože disciplinování a kultivování, zjemňování života, domestikace pudů a kontrola emocí a afektů, poslušnost, loajalita a étos, a koneckonců i vytlačování tradičních lidových zvyků a lidové kultury zde znamenají nutnou homogenizaci života. Na druhé straně to všechno může být zároveň nahlédnuto jako jeden z důležitých předpokladů vzniku a fungování moderní občanské společnosti. Kalvínské zkázňení života prostřednictvím „nitrosvětské askeze“ bylo sice zaměřeno proti neplodnému a nehospodárnému hédonismu, stimulovalo však kapitalistické jednání, které svou orientací na opakovaný zisk se zároveň stalo zdrojem zvláštní odpovědnosti jednotlivých lidských jednání. Předpokladem takového opakování je totiž úspěšnost jednání, a ta je závislá na dodržení určitých standardů. Dokonce i lidská práva, politickou korektnost, multikulturnost a podobně lze nahlédnout jako zvláštní formu předchozího zkázňujícího sebeovládnutí, jako prosazení občanských ctností, které jsou zároveň ctnostmi sekularizovanými: odpovědnosti a přesnosti, sebekontroly a tolerance, vstřícnosti a komunikace, kompetence a neokázalé věčnosti.

Jinak řečeno: Bedřicha Loewensteina zajímala vnitřní souvislost mezi prosazujícím se státním monopolem moci a vnitřní disciplinací lidského chování, a ve sféře ekonomiky napětí mezi svobodou moderního individua a nutností dodržovat určitá (dohodnutá) pravidla.

Jakkoli se ony dva segmenty sociálního života – konkurence v nejširším smyslu a vzájemná sociální závislost – mohou navzájem omezovat nebo neutralizovat, historicky se vždy rozvíjely ve vzájemných vztazích obousměrných kompenzací, zakládajících vývojovou dynamiku, která je pro situaci konkurence vlastní, neboť konkurence je situací boje a překonávání. Je ale také funkcí dosažené kultury řešení konfliktů a nalézání rovnováhy. Podle Loewensteina může konkurence dlouhodobě působit jen proto, že její účastníci jsou ve svém jednání svobodní, i když nikoli zcela nezávislí: nikdo nemůže myslet a jednat bez ohledu na druhé a na jejich uznání nebo odmítnutí vlastních jednání. Uznání zájmů a potřeb „těch druhých“ je předpokladem uznání zájmů a potřeb našich. Jednotliví aktéři dynamiky vývoje

jsou do jeho konkrétní podoby i dalšího průběhu s ostatními účastníky vevázáni, s nimi propleteni a jimi omezováni. Způsoby institucionalizace našeho života a formy jeho disciplinace byly pro Loewensteina jen druhou stranou historického prosazování individuality, růstu svobody a nezávislosti; dokonce se většinou zdá, že je v modernizačních procesech viděl jako navzájem se kompenzující faktory,²⁴ a takto vlastně jako záruku obyvatelnosti našeho světa.

Nominalismus a „možné dějiny“?!

Na historickém procesu byla pro Loewensteina neustálou výzvou jeho otevřenost, a to jak do přítomnosti a budoucnosti, tak také – pokud jde o historiografii – otevřenost do minulosti, k možnostem alternativních výkladů. Ani ne tak z hlediska nějaké prestižní soutěže „kdo má pravdu“, ale z důvodů uznání odlišnosti zájmů a hledisek, konstituujících odlišná témata, konstruujících nové pojmy a umožňujících jiné podoby odborné i politické komunikace.

V tom Bedřich Loewenstein nepochybně následoval historický a sociologický konstruktivismus podobně nominalistického Maxe Webera, zdůrazňujícího, že „dějiny věd o sociálním životě ... jsou a zůstanou neustálým střídáním mezi pokusem o myšlenkové uspořádání faktů prostřednictvím pojmotvorby, mezi rozkladem takto získaných myšlenkových obrazů rozšířením a posunem vědeckého horizontu a mezi vytvořením nových pojmů na takto změněném základě“.²⁵

To znamená, že otevřenost Loewensteinova přístupu zesilovalo přesvědčení, že na dějinách nejzajímavější není pouze to, co se skutečně stalo, ale také, nebo dokonce především to, co se stát mohlo, co vyzývá k novému výkladu, k hledání souvislostí, co se vymyká sedimentovanému (a předsudečnému) obrazu událostí, co se přehlídí, zapomíná, podceňuje, anebo naopak přeceňuje, co se s ohledem na síly, které působily v pozadí, mohlo přihodit zcela nebo poněkud jinak, a proč. A také přesvědčení, že podobné účely se jinde prosazovaly z nejrůznějších příčin odlišně. Jen tak se dá totiž porozumět, jak na „proměškané příležitosti následují nové proměškané příležitosti“ a proč „po jednostranných mocenských rozhodnutích přicházejí nová mocenská rozhodnutí“.²⁶ Jen takto vyložené dějiny totiž mohou (aktivně) přesahovat do přítomnosti a stávat se „životním pomocníkem“ ve starém smyslu *historia magistra vitae*. A také jen proto mohou být dějiny praktickým

24 Zde není bohužel místo na to, abychom ukázali zvláštní obsah Loewensteinova chápání „vývojových kompenzací“ jako pokusu *sui generis* o překonání Hegelovy a Marxovy jednosměrně vzestupné dialektiky dějin. Loewenstein vyzvedal trvale se obnovující procesy „zprostředkování“ (tj. nikoli „překonání“) a řešení vývojových protikladů, v nichž se původ setkává stále znovu s budoucností, tradice s modernitou, nové se starým a v nichž se v diskontinuitách ukazují kontinuity.

25 WEBER, Max: „Objektivita“ sociálněvědního a sociálněpolitického poznání. In: TÝŽ: *Metodologie, sociologie, politika*. Ed. a překlad Miloš Havelka. Praha, OIKOYMENH 1998, s. 57.

26 LOEWENSTEIN, Bedřich: *Víra v pokrok: Dějiny jedné ideje*. Praha, OIKOYMENH 2009, s. 266.

závazkem – nikoli ve smyslu nějaké monokausalitě, ale z důvodů našeho osudového zasazení do jejich přítomnosti.

Vědoslovným základem Loewensteinova přístupu k historickým útvarům, které pro něho nakonec vždy byly jen reifikací lidské víry v platnost a užitečnost určitých idejí, hodnot a přesvědčení, byl proto dost radikální pojmový nominalismus, přesvědčený, že pojmy jsou jen konvence, nanejvýš konstrukce, posvěcované svou badatelskou produktivitou. Měla se tak problematizovat a neutralizovat rozšířená realisticko-esencialistická představa, že kolektivní pojmy jako „národ“, „kultura“, „společnost“, „tradice“, „spravedlnost“, „pokrok“ a podobně mají samostatnou, naindividuální, nebo i nadčasovou existenci, že trvale a nezměnitelně působí za jevy a že jsou něčím více než jen lidmi vytvořenými a dobově podmíněnými „výmysly“, ať už historicky (tradicemi), nebo systémově institucionalizovanými. Takzvaná fakta nemluví sama za sebe, vyžadují, aby se historicky „situovala“, nebo dokonce kulturně a historicky „rekonstruovala“, aby se ukazovala jak ve svých původních danostech, tak ve svých současných inspiracích. Je třeba se k nim vztahovat sice zodpovědně, ale zároveň svobodně, často proti veřejnému mínění a proti vládnoucímu „duchu doby“. Proto si Bedřich Loewenstein také tolik cenil postojů politiků, jako byli T. G. Masaryk a Václav Havel, historiků jako Golo Mann, teologů jako Emanuel Rádl, filozofů jako Jan Patočka a Ladislav Hejdránek či politologů jako Kurt Sontheimer, kteří byli ochotni trvat na svých pozicích, i když se ostatním zdály nepřijatelné, provokativní, sporné, svéhlavé nebo i pobuřující. Zvláštní, otevřený a nejednoznačný (pro mnohé možná překvapivý) vztah měl k Ernstu Noltemu, který se zúčastnil dnes už legendární pražské konference o fašismu v roce 1969, jehož některých prací si vážil (například jeho komparace fašistických hnutí nebo knihy o marxismu a industriální revoluci)²⁷ a který nakonec napomohl Loewensteinovu přechodu do (Západního) Berlína.

Veřejností, ale i odborným publikem málo pochopené nominalistické založení používaných pojmů dávalo Loewensteinovu přístupu k dějinám zvláštní nadhled a velkorysost, neboť umožňovalo produktivní pochopení „jinakosti“ a směřovalo k ukazování různých možností, jak si je lidé pamatovali, jak se události „sdílely“ a jak se vyhodnocovaly jejich dobové tlaky. Nominalismus vlastně zvláštním způsobem otevíral možnosti komparace historicky jedinečných a neopakovatelných událostí, nejen v čase, ale i na různých místech.

Víra v pokrok, moderna a antinomie jejich vývoje

Už samotný název Loewensteinovy poslední knihy *Víra v pokrok* signalizuje něco, co někteří čeští čtenáři přehlédli: totiž že se v ní nejedná o ideologii „pokroku“ ani o bezprostřední výklad jeho materiálních podob v dějinách (ať už faktických, nebo zdánlivých), ani o úvahy nad samotnou ideou pokroku (o vnitřní skladbě jeho nosných složek, případně o poznání jeho původu a proměn), nýbrž o to, co

²⁷ Viz NOLTE, Ernst: *Fašismus ve své epoše*. Praha, Argo 1999; TÝŽ: *Marxismus und industrielle Revolution*. Stuttgart, Klett-Cotta 1983.

se stalo s lidmi a jaké důsledky mělo, když v pokrok uvěřili. (A totéž, chce se dodat, lze extrapolovat s ohledem na důsledky, kdy většina uvěřila v komunismus, v nacionální socialismus, a třeba i v „trh bez přívlastků“.)

Vývoj ideje pokroku, její pochopení a proměny jejího sociálního a kulturního prosazování²⁸ byly Loewensteinovi stejně zajímavé jako její schopnost otevírat určité historické figurace modernizačním tlakům, jež dnes považujeme za samozřejmé, nebo dokonce nutné. *Víra v pokrok* se stala nadpisem shrnujícím určitý typ pohledu na události a jejich proměny – pro Loewensteina znamenala především výzvu k odhalování způsobů, jak byla tato idea vnímána a jak utvářela skutečnosti; v nejširším smyslu sloužila pro označení konkrétních motivací historických změn evropského novověku.

Jinak řečeno, šlo o to ukazovat, jak se reálné proměny hospodářského i státně-politického života – a také způsoby, kterými se tyto změny sociálně a kulturně domestikovaly – ustavovaly v základní orientující hodnotu, jak utvářely lidské soužití i každodennost a jaké to mělo v dalším vývoji důsledky pro společnost, politiku i kulturu. A také o to, jak se představa pokroku usazovala a projevovala v různých sociálních prostředích, jaké mechanismy spouštěla, jak se stávala součástí přesvědčení individuí, skupin nebo tříd, vědeckých škol, sociálních hnutí nebo politických stran, jejichž vzestup stimulovala, jak se institucionalizovala v životě státu a působila na jeho jednotlivé složky a segmenty. Ale i naopak: jaký vliv to vše mělo zpětně na změny tvaru a podoby řádu světa a onoho na první pohled důvěryhodného posledního horizontu života, k němuž se lidé domnívali směřovat. V této souvislosti lze asi konstatovat, že Loewensteinovy práce zasahují také do oblasti výzkumu utváření a praktického působení diskurzů, do formulací epistemických dispozitivů a zároveň jsou nepřímou kritikou vědeckost předstírajících ideologií.

Analytického předchůdce k *Víře v pokrok* představuje Loewensteinův starší *Projekt moderny*,²⁹ stavějící se v době svého vydání proti tehdy ještě vládnoucímu

28 „Víra v pokrok“ pro Loewensteina vyrostla právě tak z potřeby ovládat (mocensky) společnost jako ze snahy podrobovat si sféru přírody (a vytvářet „druhou přírodu“). „Pokrok“ pro něj nebyl žádnou substancí dějin, ale byl závislý na lidské ochetě a lidských dispozicích uvěřit v jeho sílu, účelnost a často i samočinnost. Konkrétní projevy víry v pokrok pak Loewensteinovi umožňovaly vyložit, jak odlišně se pokrok v různých civilizačních, národních, kulturních a náboženských prostředích prosazoval a proč se tak dělo s různou intenzitou a rychlostí. Vystupňovanou podobu víry v pokrok pro něj představovaly vnější i vnitřní manipulace s člověkem a přírodou prostřednictvím vědy a techniky, ústící do sociálních utopií, jak byl přesvědčen: „Obyvatelé Morovy Utopie jsou ‘na základě svého vědeckého školení’ nadáni pro ‘technické vynálezy, které slouží ulehčování a pohodlí života’. (...) Občané Slunečního státu se na základě pokročilého lékařství dožívají víc než sta let... A obyvatelé Nové Atlantidy znají mikroskopy, letadla, stroje a syntetické potraviny...“ (Citováno podle: LOEWENSTEIN, B.: *Víra v pokrok*, s. 121, pozn. 5.) Podobně horovali pro techniku a její sociální možnosti Charles Fourier i Henri de Saint-Simon. Nehledě na socialistické heslo „poručíme větru dešti“.

29 TÝŽ: *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace*. Praha, OIKOYMENH 2000 (původní německé vydání 1990). Důležitým doplňkem k tomu je Loewensteinova

ideologickému pohledu marxismu-leninismu.³⁰ Loewenstein se zde věnoval zejména těm pojmům, jevům a problémům, které považoval pro naši dobu za nosné, případně za charakteristické: původu liberalismu a občanské společnosti, zjednodušování lidských zájmů a potřeb a jejich komplementární diferenciaci, nacionalismu, revolucím, chudobě, subjektivnímu činiteli v dějinách, a také odhalování argumentace jejich odpůrců.

Centrální postavení, do kterého se „víra v pokrok“ od počátku 18. století posouvala jako nosný a strukturotvorný element pozdně novověkého a moderního vývoje, je ovšem co do následků možné vnímat poměrně nejednoznačně. A nešlo jen o to, že se – jak Loewenstein často opakoval aforismus Richarda Henryho Tawneyho – „vy-moženosti jednoho věku nejednou stávají okovy věku pozdějšího“, případně o to, co si (v jiné souvislosti) povzdechl Stendhal: „Kdo nemá ducha svého věku, ten trpí jeho bolestmi.“

Vědomí nejednoznačnosti, ba přímo vnitřní „rozdvojenosti“ víry v pokrok se mi zdá obecnějším rysem Loewensteinových výkladů. Šlo o princip, kterým se pro něho po dlouhou dobu paradoxně udržovala a udržuje jednota proměňujícího se světa (i jeho možnosti), i když třeba jen tak, že spojuje původ s budoucností a paměť minulého nabízí jako měřítko dosaženého.

„Rozdvojenost“ pokroku, viditelná prostřednictvím vlastně neodstranitelných antinomí moderního života (tradice a modernity, subjektivity a objektivita, legality a legitimacy, ducha a hmoty, práva a svědomí, individua a společnosti, svobody a nutnosti, organizace a každodennosti, kultury a techniky a podobně), uchovává vědomí jeho působících sil a ve svých neustálých snahách o vzájemnou kompenzaci pro Loewensteina vlastně stále znovu utvářela a utváří základní podobu terénu lidských snah o emancipaci.

V těchto souvislostech byla pro Loewensteina civilizace³¹ nejen shrnutím dosažené úrovně vědy a techniky, forem kultury a způsobu života, ale především nejobecnějším rámcem pro řešení vztahů mezi disciplinací a svobodou individua, mezi solidaritou a vlastním zájmem, mezi privátní a veřejnou sférou, mezi způsoby panství a formami moci, a také obrazem zvnitřnění hodnot a orientací, které odtud vyplývaly. Navzájem vztaženy jsou v ní civilnost, občanská společnost (*civil society*) a civilizovanost jako určité podoby nejširších charakteristik života: „V našem chápání je civilizované zachovat např. konvenci o válečných zajatcích, civilizovaná je kontrola moci, všeo-

do češtiny nepřeložená práce *Problemfelder der Moderne: Elemente politischer Kultur* (Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1990).

30 Loewensteinovo vnímání marxismu ovšem nebylo prvoplánové ani zjednodušující. Potvrzuje, že jeho zájem o konkrétnost problémů a možnosti jejich identifikace pro něho byly vždy důležitější než ideologická schémata: „Marxismus sám o sobě představoval a představuje pozitivní noetickou šanci realistické sociologie a historiografie, tedy korektury ryze ideově a personálně pojatého obrazu dějin; navíc má v sobě univerzalistický, racionální a emancipační impuls.“ (TÝŽ: *Retrospektiva*, s. 65 – viz pozn. 4.)

31 Fundamentující výklad tohoto konceptu pro Loewensteina se nedávno pokusil rozklíčovat Jan Calta ve studii „Civilizační teorie Bedřicha Loewensteina“ in: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 13, č. 2 (2016), s. 252–285.

becná školní povinnost, úcta k ženám a ochrana práv slabých, ale také určitá úroveň zdravotní péče. Navrhuji jako funkční definici (vždy křehkou) rovnováhu mezi jednotlivými oblastmi života: životem soukromým a veřejným, rovinnou techniky a etiky, vědy a kultury v užším smyslu, dále mezi kritickou otevřeností a spolehlivostí našich hodnotových představ a pravidel hry: vědomí souvislosti mezi minulostí, přítomností a budoucností, ale také svobodou od tradice. Život ze dne na den, bez paměti a vědomí důsledků našeho jednání nelze pokládat za civilizovaný. Světu, který vidoucíma očima kráčí do katastrofy, chybí civilizační rovnováha.⁴³²

Pohled na civilizovanost a civilizační procesy měl pro Loewensteina ještě jeden, transnacionální a v mnohém i humanistický, hodnotový a k univerzálnímu lidství směřující aspekt, probíhající napříč národní, státní i kulturní sférou. A jako takový mohl sloužit nejen coby východisko pravidel mezistátní i mezinárodní komunikace, ale také coby základ pro kulturu řešení konfliktů: názorových, politických i sociálních. Měl prolamovat jak hlediska čistě nacionální a nacionalistická, tak i omezení národní kulturou, náboženstvím a tradicemi. To samozřejmě nemělo znamenat nějakou bagatelizaci jejich významu a postavení v životě lidí, ale spíše připomenutí, že jsou zároveň proměnnými obecnějšího procesu, případně že jejich tendence k uzavírání a sebestřednosti může být dvojsečná a neproduktivní.

Procesy změny a vývoj lidského civilizování ovšem neměly pro Loewensteina teleologický charakter, byly nenaplánovatelné, nelineární a jen dlouhodobě se strukturující. Sedimentovaly v událostech a z důvodů předchozích rozhodnutí lidí se proměňovaly v historické, civilizační nebo kulturní danosti. Zde Bedřich Loewenstein jako by vycházel až od následků jednání, od jejich posledního „větvení“, a směřoval k jeho často individuálním nebo i nahodilým příčinám, které pro něho byly zajímavé mimo jiné proto, že o sobě mohly ústít do jiných linií změn. Nicméně zjištěný směr následností a strukturu historických událostí lze podle něho zkoumat, zobrazovat a použít jak pro situování výkladů minulosti, tak pro kritiku přítomnosti, a nakonec i pro analýzy současných a prognózu nejbližších fází společenského vývoje. Na druhé straně si Loewenstein uvědomoval a přesvědčivě ukazoval odvrácenou stranu těchto historicko-sociálních jevů (manipulace, zmasovění, nacionalismus, odcizení, netolerance, násilí), což vedlo některé autory k jednostrannému výkladu jeho díla jako dějin „jiné moderny. Té horší.“⁴³³ Zdá se mi ovšem, že se zde vyzvedá pouze jeden, sice důležitý, ale vlastně jen doprovodný aspekt Loewensteinova historického zájmu. On sám byl naopak k modernitě a osvícenství principiálně vstřícný. Byly pro něho závazkem i problémovým polem konkurencí, předpokladem permanentních změn života a také žádoucí formou dočasných sedimentací řádu společnosti, ve které se navzájem kompenzují výsledky rozhodování a jednání jednotlivců a skupin i jejich vedlejší, často nechtěné následky.

32 LOEWENSTEIN, Bedřich: *Glosy ze zápisníku: Minimyšlenky v abecedním pořadí*. Praha, SLON 2012, s. 33.

33 HLAVAČKA, Milan: Historik jiné moderny. Té horší. In: *Lidové noviny*, příloha *Orientace* (24.6.2017), s. 22 (IV).

Například v kapitole o „nových mocnostech“ novověku knihy *Víra v pokrok*, zabývající se vztahy disciplinace svobody a produktivity ekonomiky, Loewenstein vypracoval antinomické pojetí vzniku a vývoje moderního světa, v němž se „víra v pokrok“ zdá být právě tak orientující formou sociálního života, jako se stala důvodem problematické nejednoznačnosti vlastních výtvorů. A vzájemná hra těchto podob a projevů „víry v pokrok“ se může zdát vždy neukončenou. Já sám jsem ale při četbě knihy podobné poukazy chápal optimisticky, jako kritické vyklízení prostoru pro nové, vývojově i ideologicky méně sebevědomé, neokázalé a více občansky sebereflexivní motivace nových změn.

Bedřich Loewenstein nikdy nemohl přistoupit na kulturní kritiky osvícenství, jak je reprezentovala třeba *Dialektika osvícenství* Theodora W. Adorna a Maxe Horkheimera z roku 1946, která se ukazováním rozporů osvícenského myšlení a následného vývoje snažila prokázat, že se původní snahy o racionalitu, osvobození a emancipaci člověka údajně zvrhly ve svůj opak a vyústily do stále hlubšího ztročování subjektu a do masakrů dvacátého století. A ještě menší pochopení měl pro kulturní kritiky novověku spenglerovského typu (*Zánik Západu*) či pro Heideggerovu „zapomenutost bytí“ a odmítnutí modernity jako pouhého „věku obrazu světa“. Podobně jednostranné a ke kompenzacím vývoje nedůvěřivé se mu mohly zdát také Houellebecqovy romány, knihy Martina Walsera, environmentalistické iluze o možnostech návratu k přírodě a také postmoderní dekonstrukce čehokoli bez historického situování svého předmětu. Dekonstrukce pro něho nebyla ideologicky kompromitujícím výkonem, ale jen možností hlubšího připomenutí nejednoznačnosti a proměnlivosti vývoje.

Rozum, jehož živlem pro něho moderna byla, Loewenstein vyzvedal jako médium smysluplné komunikace a předpoklad řešení konfliktů; stejně tak toleranci jako princip přístupu k „těm druhým“, respektive demokracii a liberálnost jako důležité, nesa-
možřejmě, ale výrazně pozitivní rámce života individuí – a to právě vzdor některým vybočením vývoje, která jejich prosazování mohla doprovázet a která jen zvýrazňují nutnost racionální argumentace, odpovědnosti v jednání a konsenzu v řešeních.

Evropanství a civilizovanost jako řešení?

Nadhled a velkorysost ve vztahu k dějinám u Loewensteina měly svůj základ a odůvodnění v tom, co bych nazval Loewensteinovým „evropanstvím“, snahou pozvednout se nad jen nacionalistická nebo ideologická hlediska, a co velice těsně souviselo s jeho důrazně orientujícím a integrativním chápáním civilizace a její otevřenosti. Dějiny v tomto jeho chápání „nejsou početní úkon, žádná vymoženost nebo hegemonie není na věčné časy; není na dosah Burckhardtův cíl ‘být moudrý navždy’, nebo i jen Fukuyamův předpoklad konce dosavadních dějin ve smyslu všeobecného prosazení západních hodnot. Byl jsem a jsem rozhodným stoupencem evropské cesty spolupráce a charty práv jako konečně nalezeného léku na choroby totalitarismu, národního sobectví, provincialismu a vzájemného nevráždění. EU jistě nemá patentní klíč ke všem problémům, ale je to záchranná síť pro deviantní provazolece. Mezi Evropany není v mnoha otázkách shody o dalším postupu, a hlavně

nevíme, co budou demagogové za rok nebo dva kázat krizí zmateným masám: košile jak známo je bližší než kabát a o světové souvislosti nebo o poučení z evropských dějin se zajímá jen menšina. *Nota bene* Evropa přestala být prestižním centrem a nepochybnou normou světové civilizace; někteří pesimisté se dokonce obávají budoucnosti Evropy jako turistického parku pro návštěvníky z Dálného východu. Nelze zcela vyloučit, že narcismus některých samolibých populistů povolí pokušení těžít z oslabení USA a vydají se na nové 'sonderwege'.³⁴

Loewensteinovo evropanství bylo odborně zajišťováno silně komparativně temperovaným pohledem na dějiny novověku (v Německu byl považován spíše za historika 18. století), a zejména 19. a 20. století, se všemi jejich přednostmi i deficity, přežívajícími vlivy i skrytými kontinuitami. Vlastní (a možná i generační) zkušenost dějin zde ovšem byla stejně důležitá, protože produktivnější než jen iluzorní snaha o nezaujatost popisů; Loewensteinův historický optimismus, který zde vstupoval do hry, byl ovšem jen osobní.

Oproti ideji Střední Evropy, tak důležité pro jeho generační druhy v Čechách (Karel Kosík, Milan Kundera) i jinde (György Konrád, Jenő Szűcs, Claudio Magris, Frank Bolt, Erhard Busek a další), která se mu ve dvacátém století zdála mizet úměrně k politizaci a k faktické nacionalizaci tohoto prostoru, „evropanství“ pro Loewensteina znamenalo trvalé civilizační *a priori*, dané prožitkem jedinečnosti vlastního původu i průběhu biografie, a bylo stimulováno jeho širokou vzdělaností. Především mu ale otevíralo možnosti jednotícího pohledu na podobnosti a difference života národů a jejich příslušníků i na způsoby sdílení civilizačních trendů. Evropa mu byla rámcem civilizace a „evropskost“ hodnotou i regulující ideou zároveň, umožňující sjednocovat to, co partikularita historického vývoje odlučovala. Odtud asi plyne Loewensteinovo přesvědčení, že orientaci na demokracii, osvícenství, diskusi a svobodomyšlnost, které přinesla evropská civilizace, je třeba dále rozvíjet a podporovat prosazováním „sekundárních ctností“, jako je slušnost, respekt (neponižovat, neurážet, umožnit „zachovat si tvář“), stud a svědomí, zodpovědnost a intelektuální počestnost, tolerance, empatie, zdvořilost, *fair play* a podobně. Jsou důležité pro každé vyjednávání a pro každou kulturu řešení konfliktů. V určitých okamžicích se mohou stát prostředky distance od *statu quo* a moderní život by bez nich byl sice možný, ale rozhodně ne příjemný. Ideálním místem vlády těchto ctností mu byla „občanská společnost“ (*civil society*) Adama Fergussona, sloužící jako regulativ pro společnost jen „komerční“ (*commercial society*), orientovanou na zisk, svými rozhodnutími jen účelovou, a většinou i krátkozrakou.³⁵

Koexistence středoevropských daností Loewensteinova života – evangelicky asimilované židovství otcovy rodiny, vídeňské němečtví jeho matky a češství prostředí, v němž se až do své emigrace pohyboval –, která se na první pohled zdá vnitřně obtížně sjednotitelná, naopak jako by zpevňovala „transcendentální“ povahu evropskosti

34 LOEWENSTEIN, B.: Retrospektiva, s. 74.

35 LOEWENSTEIN, Bedrich: Adam Fergusson: An Essay on the History of Civil Society (1767). In: STAMMEN, Theo – RIESCHER, Gisela – HOFMANN, Wilhelm (ed.): *Hauptwerke der politischen Theorie*. Stuttgart, Kröner 1997, s. 143–147.

jeho pohledu. Stala se mu předpokladem i podmínkou přístupu jak k současným událostem, tak k výkladům minulosti, a ony nejednoznačnosti původu dovolovala důstojně žít. Intelektuálně to vedlo k hledání jiných možností výkladu událostí než jen tradičně národních nebo tradičně politických, ať už v „levé“, nebo „pravé“ perspektivě. Loewensteinovo „evropanství“ a „středoevropanství“ se dostávalo do vzájemného vztahu nebo i napětí tam, kde potřeba nadhledu neutralizovala to, co je jen empirické, případně transcendovala hodnocení, která byla jen partikulární.

Výrazem synergie původu, vědění a poznání se stala neochota (a zároveň i zvnějšíku daná, vnucovaná nemožnost) přihlásit se a podlehnout jen jedné identitě, jen jedné nacionalitě nebo jen jedné ideologii a jejím hlediskům;³⁶ ta pak ještě silněji působila při vytváření nadhledu nad přednostmi i nedostatky každé z nich.³⁷ Sice jak Loewenstein píše, „člověk je vždy nějak determinován, původem a sociálním prostředím, ale já jsem jednoznačně a samozřejmě nikam nepatřil. Nijak jsem nekoketoval s rolí vykořeněného či vlka-samotáře a párkrát v životě jsem se snažil někde zakotvit, v letech 1948–1950 v Akademické Ymce Na Poříčí, v 60. letech v tehdejší české historické obci; v srpnových dnech jsem se citově zcela ztotožňoval s národním osudem. Mé zabydlovací pokusy však pokaždé skončily nevládným vnějším zásahem.“³⁸ Asi právě proto jsou ovšem Loewensteinovy texty tak distancované, a zaujaté zároveň.

Tím vybočovaly a vybočují. Nejen z dobového *mainstreamu* bádání, ale také z petrifikovaných systémů hodnocení i z potenciálních aktivismů. Šlo o jinak založenou objektivitu než jen v okouzlení daty a prameny. Se stejným diltheyovským vcítěním mohl proto Bedřich Loewenstein psát o německém liberalismu, o osvícenství a víře v pokrok jako o nacionalismu, o vládě symbolů a revolucích, o násilí v dějinách a třeba i o židovské anekdotě jako historickém prameni, nebo o českých duchovních a politických dějinách; a také ironicky glosovat politické iluze a znovuvynořování některých starých konceptů.

Struktury a události, teorie a narace, respektive historické systémy a historická individua pro Bedřicha Loewensteina nikdy nebyly jen diskutovaným teoreticko-metodologickým protikladem. Měly se rozplétat směrem k jednotlivinám a jednotlivcům, k jejich životům a prožívání, a také směrem k nenacionalisticky pojatému působení národů. V současné historiografii to jistě není perspektiva osamělá nebo

36 „...nepřidal jsem se k žádné skupině, vědecké ani politické, případně emigrační, a necítím se ani ‘česko-německým historikem’, na kterého mne pokřtil Jan Křen. Čili zas jsem nějak přesahoval všechna vymezení; rubriky ‘filozofické’ či ‘mezioborové’ historie, do nichž mne strkali, byly jen nálepkami z rozpaků, které vyjadřovaly můj nepoměr k zavedenému pořádku, včetně představ o tom, čím se má zabývat historik, čím filozof, čím politolog atd. Moje autorská poloha, jimi málo ovlivněná, stále kmitala někde mezi mikro- a makrohistorií, vyprávějíci moralistikou v perspektivě konkrétních lidí a abstrakcí s cílem ‘teorie středního dosahu’ jako svým nikdy nedosaženým horizontem.“ (LOEWENSTEIN, B.: *Retrospektiva*, s. 68.)

37 Bedřich Loewenstein stál asi nejlíže tomu, co se dnes označuje jako „levicový liberalismus“, osobně otevřený diskusi a aktivitám do obou směrů za podmínky, že nebudou ohroženy svoboda a důstojnost individua.

38 Tamtéž, s. 64.

výlučná. V jednotlivých statích Bedřicha Loewensteina však dostala badatelsky přesvědčivou a interpretačně inspirující podobu.

Práce na přípravě tohoto textu byla podpořena z programu Univerzity Karlovy „Progres Q20: Kultura a společnost“.